

פרק ראשון

המשיח לא בא באותה שנה

נולדתי בשנת 1938 בעיר הבירה של עיראק, בגדד, כבנם הבכור של הוריי, משה ואמירה (נזימה). באותם ימים לא נהגו לרשום את יום הלידה בספרי הרישום, והסתפקו בציון שנת הלידה. כאשר הגענו ארצה, רשם אבי לכל בניו תאריכי לידה מלאים, על פי הרישום שרשם, כמנהג היהודים, בספר התפילה. לימים סיפרה לי אמי, שנולדתי ביום שישי בשעות הצהריים. כמקובל באותן שנים, לידתי נערכה בבית, בעזרת מיילדת מקצועית שנעזרה בסבתותיי: מסעודה (אם אבי) ולולו (אם אמי). מטבע הדברים הולדת בן, ובמיוחד בן בכור, גרמה לשמחה גדולה במשפחה. במעמד המיוחד הזה הושר השיר: "יהי שלום בחילנו... בשלווה ישראל... בסימן טוב בן בא לנו... בימיו יבוא הגואל..."

הגואל, כלומר, המשיח, לא בא באותה שנה. שנת לידתי, שעל פי המניין העברי היא שנת תרצ"ח, הינה השנה שקדמה לפרוץ מלחמת העולם השנייה האיומה, מלחמה שזרעה הרס וחורבן בעולם והביאה לרציחת שישה מיליוני יהודים על-ידי החיה הנאצית. כדי שלא לכתוב ולהגות את המלה האיומה שנת 'תרצ"ח', שונה סדר האותיות לתרח"צ. מכל מקום, שינוי סדר האותיות לא סייע למנוע את הגורל האיום במלחמת העולם השנייה, שהייתה מחרידה וכואבת מכל קודמותיה.

אמי הציעה להעניק לי את השם פואד, שהינו כינוי ספרותי ל"לב". השם הזה היה פופולארי באותן שנים, וילדים רבים בני גילי נקראו בשם הזה, שהיה שמו של מלך מצרים דאז. שמי השתלב במגמה שהשתררה בקרב יהודי עיראק באותה תקופה. הם רצו להיטמע מבחינה תרבותית בחברה העיראקית, שהחלה מדדה את צעדיה הראשונים החל משנת 1921, בתקופת המנדט הבריטי, ולאחר מכן, ואף ביתר שאת, כאשר עיראק קיבלה את עצמאותה בשנת 1932. יש לציין, שגם שם אמי, נזימה, (כפי שנקראה בבגדד) הוא על שם המושל העות'מאני, חסין נאזם פאשא, שהיה מושל נאור. בשנות שלטונו (1910–1911) נהנו היהודים משוויון זכויות אזרחי מוחלט. כאות הוקרה ותודה על כך, ערכו לכבודו יהודי עיראק הפגנת תמיכה רבת משתתפים.

"בלאנג'ו"

אבי, משה ששון גבאי, נולד בעיירה אל כפל (צ'פל), מקום העלייה לרגל לקברו של הנביא יחזקאל, הנערץ על יהודי בבל. אביו, ששון, היה בן הגבאים האחראים על מתחם הקבר בעיירה. עיסוק זה הקנה לסבי את הכינוי גבאי, שהפך לשם משפחתנו. אבי היה ידוע גם בכינוי "צ'פלאוי" בשל מוצאו מצ'פל. כאשר אבי בגר דיו העתיק את מקום מגוריו לעיר הבירה בגדד, והתגורר אצל דודתו גורג'יה. כאן הצליח ללמוד

ולהרחיב אופקים. הוא סיים בהצלחה את לימודיו התיכוניים, וגם למד הנהלת חשבונות – "בלאנג'ו". הוא מצא עבודה במשרד ההשקיה הממשלתי, המקביל למשרד החקלאות של היום, שהיה בהנהלה בריטית. עם סיום המנדט הבריטי על עיראק, בשנת 1932, פנה אבא לעסוק בסחר בבדים, שהיה עיסוק נפוץ בקרב יהודי בגדד. במרוצת הזמן פתח אבי משרד לייבוא בדים, במתחם מרכזי לסחר בסיטונות בבגדד, חאן אל ג'רכסי אל כביר המפורסם.

בשנת 1937 הכיר אבי את אמי נזימה, ילידת בגדד, בתם של יעקב ולולו אברהמי. ב-11 לאפריל הם נישאו בעיר בירתה של עיראק.

לשמחת בני המשפחה, בשנה שלאחר נישואי הורי באתי לאוויר העולם. מטבע הדברים, אין לי זיכרונות משנותיה הראשונות של מלחמת העולם השנייה. אולם אני זוכר היטב את טלטוליי בלילות ממיטתי לחדר מוגן יותר, שהיה ממוקם בין הקומה הראשונה לשנייה. בחדר זה הצטופפו בני המשפחה, כדי להתגונן מפני הפצצות חיל האוויר הבריטי שלחם נגד יחידות הצבא העיראקי, אשר פעלו בהנחיית הממשלה הפרו-נאצית, שתפסה את השלטון במדינה בהפיכה צבאית.

חאג' אמין והפ'רהוד

מאוחר יותר שמעתי על הפרעות ביהודי בגדד, שאירעו בימי חג השבועות של שנת 1941 (ו'-ז' בסיוון תש"א, 1-2 ביוני), הידועות בכינוי פ'רהוד (פרעות קשות בכורדית-עיראקית). פרעות אלה, שהתרחשו בהשראת התעמולה הנאצית, בניצוחו של השגריר הגרמני בבגדד, ד"ר פריץ פון גרובה, ובעידודם של גורמי שלטון אנטי יהודיים, ובראשם חאג' אמין אל חוסייני, שברח מארץ ישראל, וזכה לקבל את חסותה של ממשלת עיראק הפרו-נאצית. הפרעות היו אירוע טראומתי לכל יהודי עיראק ובמיוחד ליהודי בגדד, שמהם נגבה מספר הקורבנות הגדול ביותר: 139 יהודים נרצחו בדם קר בעיר בירתה של עיראק. שמונה יהודים נוספים נרצחו בערים שמחוץ לבגדד. שמות ההרוגים נמצאים במרכז מורשת יהדות בבל באור יהודה. ישנן הערכות לפיהן מספר הקורבנות היה גדול יותר, אך לצערנו הרב אין רישום מדויק על כך. במחקריהם המקיפים של פרופסור שמואל מורה, מהאוניברסיטה העברית וד"ר צבי יהודה, ממרכז מורשת יהדות בבל, כלולות עובדות חשובות להבנת הרקע לפרעות הקשות ומימדיהן.

מתברר, כי בין המסיתים החריפים נגד יהודי עיראק, היו ג'מאל אל חוסייני, חבר הוועד הערבי העליון בפלסטין, וקרוב משפחתו, חאג' אמין אל חוסייני, המופתי הירושלמי, אשר היו בין מארגני המהומות הראשיות כנגד היישוב בארץ. שניהם היו מבוקשים על ידי שלטונות המנדט הבריטי. הם מצאו מקלט מדיני בבגדד, עיר בה זכו להכנסת אורחים ולתמיכה גדולה מממשלתה הלאומנית של עיראק, בראשות רשיד עלי

אלגילאני. ממשלה זו יזמה, בראשית 1941, ברית פוליטית וברית דמים עם ממשלת גרמניה הנאצית.

פרעות הפ'רהוד, התרחשו בעקבות היווצרותו של חלל שלטוני בעיראק, כאשר משטרו של המנהיג הפרו-נאצי, רשיד עלי אלגילאני, קרס. הוא וחבר מרעיו נמלטו אל מחוץ למדינה והגיעו לגרמניה הנאצית, דרך תורכיה. במשך יומיים השתוללו המוני פורעים ברחובותיה של בגדד, באין מפריע. רוב המתפרעים נמנו על אותם כפריים, שהתגוררו בסמוך לעיר בגדד. הפורעים, שפעלו בהשראת קצינים פרו-נאצים, שדדו, אנסו, רצחו ופצעו, ללא רחם, בבתי היהודים בעיר העתיקה של בגדד. הם אנסו נשים ובחורות לעיני בני משפחותיהן, וערכו ביזה בבתים ובחנויות של יהודים. מאוחר יותר הצטרפו לבוזים גם חיילים ושוטרים. הבוזים חיללו בתי כנסת, וספרי תורה הושלכו לרחובות. קרוב משפחתי, מנשה צדקה, שהיה מורה למתמטיקה בעיראק, סיפר ש"הפורעים עצרו את הרכבים, הורידו מהם את היהודים ורצחו אותם. הם בזו את חנויות היהודים, רוקנו בתים רבים, ולאחר מכן העלו אותם באש. אחד היהודים סיפר, שראה מחלון ביתו כיצד אחד הפורעים רוקד ברחוב, ובידו רגל של תינוק עם ג'יג'ל (עכס מזהב שאליו מחוברים פעמונים קטנים שבעזרתם עקבה האם אחרי תנועותיו של התינוק בבית). שנאה עמוקה, חייתית ואכזרית.

עם שוך הסערה, היהודים התרוצצו כדי לברר שלום קרוביהם וידידיהם. שקט מתוח שרר בכל מקום. רק לאחר כניסת הצבא האנגלי וכוחות צבא עיראקיים, שסרו למרותו של העוצר עבד אל-אלאה (דודו של המלך הצעיר פייסל ובן אחיהם של מלך עיראק הראשון פייסל, ושל עבדאללה, המלך הראשון של ירדן), המצב נרגע. אמנם משפחתנו לא נפגעה במישרין, הודות לעובדה שגרנו בשכונה חדשה בבגדד, באב אל שרגי (השער המזרחי), אולם משפחת סבי וסבתי, הורי אמי, שהתגוררו בשכונה מעורבת של מוסלמים, נוצרים ויהודים, נזקקה להגנתו של שכנם. היה זה איש דת, שפרש חסותו על ביתם ומנע מהפורעים לפגוע בהם.

מקרה זה של הצלת חיי משפחתי הקרובה, אין בו כדי לנחם את מאות המשפחות היהודיות שיקריהן נרצחו, או נפצעו ונאנסו לעיניהם; בתיים נשדדו ורכושם הועלה באש. רבים מיהודי בגדד נותרו חסרי כל.

לידיעת אחמדינג'אד

כאשר נשיא איראן, מחמוד אחמדינג'אד, כינס בדצמבר 2006 ועידה, כביכול אקדמאית, שמטרתה להכחיש את השואה, זאת למרות שממשלת גרמניה קיבלה על עצמה את האחריות הפורמאלית לנוראותיה, נזכרתי במאורעות הפ'רהוד, כפי ששמעתי עליהם וקראתי אודותיהם. אין להשוות, כמובן, בין שואת יהודי אירופה לפ'רהוד ביהודי עיראק, אך במקרה של הפ'רהוד, עלינו לזכור שממשלת עיראק לא קיבלה על עצמה

אחריות למעשי הרצח, הפגיעות הגופניות והביזה שבוצעו ביהודי עיראק. הוועדה שהוקמה, במצוות הממשלה העיראקית, לחקירת הסיבות לפרעות והגורמים שעמדו מאחוריהן, לא פרסמה את ממצאיה ברבים (1). לכן, קיימות מספר גרסאות ביחס למספר המדויק של הנפגעים והיקף הנזקים ברכוש. מכל מקום, האסון היה לפצע מדמם בלבבות יהודי עיראק, והוא הונצח במאמרים ובמחקרים. אך המשמעות החשובה ביותר של הפ'רהוד הייתה, שהיהודים, שחיו למעלה מ-2500 שנים בעיראק, עוד בטרם בוא האסלאם למדינה, אבדו את אמונם בעיראק תחת שלטון מוסלמי-סוני. תחושת הביטחון האישי וזעזעה, ויהודי עיראק ראו במאורעות סימן רע לבאות. הפ'רהוד דחף את היהודים לחפש מפלט באנגליה, צרפת, ארה"ב, הודו וכמובן גם בארץ ישראל.

במקביל, החלו הצעירים להתארגן להתגוננות בעזרת שליחים מהארץ, כדי למנוע הליכה נוספת כצאן לטבח. בשנת 1942 קם בבגדד ארגון נוער, שהדריך צעירים להפעיל ולאגור נשק לשימוש בעתות מצוקה. במקביל, אורגנה העלייה הבלתי לגאלית לארץ, בעיקר דרך איראן. על אף הסכנות והקשיים, צעירים וצעירות ברחו מהמדינה והגיעו לארץ ישראל, תוך גילוי גבורה ותושייה עילאית, ולפעמים היו אף אבודות בנפש. בין הבורחים היה גם דודי אברהם.

במהלך מלחמת העולם השנייה, עיראק הייתה תחת חסות בריטית. הצבא הבריטי חזר והשתלט על המדינה, מחשש לכיבושה על ידי הנאצים. בתום המלחמה, כשנלקחתי לטיול לאורך שפת החידקל, התפעלתי מהופעתם המסודרת של החיילים הבריטים, ביניהם היו חיילי גורקה הודים, שבילו את חופשותיהם בבגדד. נתקלתי בחיילים הבריטים, במיוחד בקצינים בבתי קולנוע, שישבו בכיסאותיהם ולגמו להנאתם תה עם חלב, משקה שהפך ללהיט בבתי היהודים וגם בביתנו. הנוכחות הבריטית בעיראק, במיוחד לאחר פרעות הפ'רהוד, הבטיחה את הסדר והעניקה ביטחון ליהודים. עם זאת, היהודים עקבו בדאגה רבה אחר מהלך המלחמה, והזדעזעו רבות בשמעם את הידיעות על שואת יהודי אירופה. תפילות נערכו בבתי הכנסת – גם בבית הכנסת מסעודה שם טוב, ששכן בקרבת ביתנו, בו נהג אבי להתפלל. יהודי עיראק פפו את מר גורלם של אחיהם באירופה, והרב מנשה סלמאן שהרבאני (1881–1960) אף חיבר שיר-קינה על השואה, בו תיאר את מעשיה הנפשעים של גרמניה הנאצית:

אני ארעד ואתחלחל ובקרבי יבער אש גחל

כי האלמאן קם כשחל וכתנין לבלענו

דת נתן היטלר צוררי הכופר והאכזרי

כל הנקרא בשם עברי את זכרו מחה אמצנו (2)

(1) ד"ר וועדת החקירה בתרגומו של ד"ר ניסים קוז, מובא בספרו של סלים פתאל: "צלם בהיכל האקדמיה הישראלית", הוצאת ראובן מס, ירושלים, 2010.

(2) השיר במלואו מופיע בספרו של פרופסור לב חקק: "ניצני היצירה העברית החדשה בבבל", שיצא לאור על-ידי מרכז מורשת יהדות בבל, 2003.

ששון ושמחה

כארבע שנים לאחר לידתי נולד ב-31 ביולי 1942, בביתנו, אחי פרדי (אלפרד). גם הוא נשא שם שהיה פופולארי, באותן שנים, בקרב יהודי בגדד. שנתיים לאחר מכן, ליתר דיוק ב-27 בנובמבר 1944, נולד בביתנו אחינו יוסף. כדי לא להשאירו עם שם יהודי מובהק, הוצמד לו השם ג'מיל (יפה). ערב הדיונים באו"ם על תוכנית החלוקה, ב-24 בנובמבר 1947, נולד אחינו הצעיר – ששון. הוא נקרא על שם סבי, מצד אבי, שנפטר ב-1 בנובמבר 1946. גם לשמו של ששון הוצמד שם ערבי – סאמי. ששון נולד בבית החולים "מאיר אליאס" (נוסד בשנת 1910 על-ידי הנדבן מאיר אליהו, ופעל על פי סטנדרטים מודרניים, שלא היו מוכרים אז ברחבי עיראק).

מועד ברית המילה של ששון היה ב-1 בדצמבר, דהיינו מספר ימים לאחר שעצרת האומות המאוחדות קיבלה, ב-כ"ט בנובמבר, את ההחלטה על חלוקת ארץ-ישראל. הרוחות סערו במדינה, וברחובותיה של בגדד נערכו הפגנות אלימות כנגד ההחלטה, וכנגד הקמתה של מדינה יהודית. היהודים חששו לחייהם, ומראות האלימות הנוראות של פרעות הפ'להוד, שבו ועלו בזיכרונם. לכן, טקס ברית המילה נערך בבית החולים, בנוכחות מצומצמת של בני המשפחה, וללא חגיגות השמחה שהיו מלוות טקס ברית מילה אצל יהודי בגדד. איש לא העלה על דעתו, שהדרך הנולד יהפוך בישראל, אליה הגיע עם כל בני משפחתנו, לאחד השחקנים המפורסמים, הן כשחקן תיאטרון וקולנוע, והן כשחקן בסדרות טלוויזיה נחשבות. ששון הוא הראשון מבני משפחתנו שבחר במקצוע יוצא דופן, שלא היה מקובל בקרב יוצאי עיראק.

ות'בה

בסוף שנת 1947, שרר בעיראק תוהו ובוהו, שהתבטא בהפגנות המוניות שזכו לכינוי "ות'בה" (התקוממות) – ביטוי זהה כמעט לביטוי "אינתיפאדה", המוכר לנו יותר. מטרת ההפגנות הייתה הבעת התנגדות תקיפה להסכם פורטסמות' (הסכם חדש על הסדרי ביטחון והספקת נפט לבריטניה), שנחתם בין ממשלת עיראק לממשלת בריטניה. הסכם זה זכה לביקורת חריפה מצד הלאומנים והקומוניסטים בעיראק, שראו בו המשך שעבודה של מולדתם לבריטניה. הפגנות נגד הממשלה פרצו מדי יום. ראשוני המפגינים היו תלמידי בתי ספר תיכוניים וצעירים קומוניסטים. הממשלה הורתה למשטרה לפזר בכוח את ההפגנות, כולל שימוש בנשק חם. כתוצאה מכך נהרגו ונפצעו מפגינים לא מעטים. ביניהם תלמידים (עליהם נמנה הצעיר היהודי שאול טוויג). דבר זה גרם לזעזוע ציבורי גדול, ודרבן את הציבור להגביר את ההפגנות ולהעצימן.

עדיין עולה בזיכרוני, כאילו הדבר אירע אך אתמול, האירוע הבא: באחד הימים, בדרכי לבית הספר, נתקלתי במפגינים ברחוב הראשי של בגדד, שארע (רחוב) אל רשיד, שנשאו שלטים וקראו קריאות בגנות הממשלה: "אללאהו אכבר יא ערב / שובאנא

ד'בחוהום / בכול אל דואל מה צארת / נורי וצאלח סאווהה". (אלוהים הגדול, הוי ערבים / שחטו את בני הנוער שלנו / דבר כזה לא קרה בכל המדינות / נורי (אל סעיד) וצאלח (אל ג'בר) עשו זאת. [נורי אל סעיד וצאלח ג'בר, היו בני בריתם של הבריתים, ושימשו לחילופין בתפקידי ראש הממשלה ושר החוץ]. עמדתי בשולי המדרכה, המום ומבועת. במקום להמשיך בדרכי לבית הספר חזרתי הביתה, לשמחתה של אמי, שעקבה בדאגה רבה אחר המתרחש וכמובן ייחלה לשובו של אבי הביתה.

ההפגנות, שנערכו בהשראה והנחייה לאומנית וקומוניסטית, הפכו להמוניות ואלומות. המפגינים – סטודנטים, תלמידי תיכון ופועלים – שלמו בחייהם מאש השוטרים. אי הסדר שהתחולל עמד למוטט את המשטר. העוצר, עבד אלאה, שחשש להתדרדרות חמורה, הכריז על ביטול ההסכם, בטענה שאיננו מבטא, כביכול, את רצון העם. אך הסיבה האמיתית להתקוממות ההמונית לא הייתה החתימה על ההסכם, אלא חוסר התוחלת לביצוע רפורמות במשטר, שהיו אמורות לאפשר פעילות חופשית של המפלגות, וכמובן המצב הכלכלי הקשה ששרר במדינה. המאורעות בארץ ישראל, בעקבות ההחלטה על חלוקתה למדינה יהודית ולמדינה ערבית, וכוונת הישוב היהודי להכריז על הקמת המדינה היהודית, היוו הזדמנות פז, שנפלה בידי השלטונות, להסחת דעת הקהל מהצרות מבית, ולהפנותם לכיוון המדינה היהודית שעתידיה לקום. הממשלה קראה לגיוס מתנדבים לשורות הצבא למלחמה נגד הציונים, ובמקביל כיוונה את חיצי השנאה והזעם נגד היהודים. יהודי עיראק נדרשו "לתרום" ממון רב "להצלת פלסטיין". ההסתה נגד היהודים הלכה וגברה, ואיתה גם איומים אלימים. כך הרחיק השלטון מעליו את סכנת ההתפרצות הפנימית.

יומיים לפני ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, והצטרפות הצבא העיראקי למלחמה, פרסמה הממשלה העיראקית חוקי חירום תחת הכותרת: "חוקים לשמירת עורף הצבא". תוך זמן קצר יהודים הובלו לחקירות במשטרה, ומשם לבתי כלא ברחבי המדינה. בתי דין צבאיים, שהוקמו מכוח ההכרזה על מצב החירום, החלו לשפוט יהודים בהאשמות של השתייכות לתנועה הציונית מחד, ושל השתייכות למפלגה הקומוניסטית האסורה, מאידך. מבחינת השלטונות העיראקיים, כל קומוניסט היה ציוני וכל יהודי היה בהכרח ציוני! לראשונה בתולדות עיראק נשפטו ונכלאו יהודים באשמת בגידה במדינה. שלטונות עיראק התגייסו להצר את צעדיה של הקהילה היהודית. יהודים פוטרו מעבודתם במשרדים הממשלתיים, בתי עסק יהודיים נסגרו, מחשש לביוזה ופגיעות ורישיונות לייצוא ולייבוא נשללו מהסוחרים היהודים. העיראקים הלאומנים, שחונכו על ברכי הנאציזם ושנאת היהודים, התגייסו במהירות כדי לפעול לימינה של הממשלה, בהטלת אשמות חסרות השחר על היהודים ושליחתם לבתי הכלא.

המגמה הייתה ברורה: חיסול נוכחותו של המיעוט היהודי בעיראק. כצפוי, הרוב

את המילה "ציון" בפומבי, פן יבולע לנו. אמי מהרה לפרום את סמלי "מגן דוד", שהופיעו על שקיות הטליתות ועל הכיפות. אולם, למרות אוירת האימה, תנועת החלוצים בעיראק, בהנהגתם של צעירים בודדים, החליטה לצאת בקריאה לבני הקהילה לחגוג את חג העצמאות הראשון של מדינת ישראל. היא הפיצה בחשאי כרוזים בבתי הכנסת ובבתי היהודים, והביאה את דבר החג לכל בני הקהילה. הנהגת הקהילה ורבניה לא הביעו התנגדות לחגוג את יום העצמאות הראשון של מדינת ישראל, למרות הסממנים הדתיים שנלוו לתכני החגיגה. להלן קטע מנוסח הכרוז, אותו קראתי בהתרגשות רבה לפני מספר שנים מעטות. הקטע מופיע בספר "עצמאות במחתרת", שיצא לאור על ידי המכון לחקר תנועת המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק, בירושלים:

"ממשלת ישראל החליטה לקבוע את יום ה' באייר בכל שנה, כחג העצמאות. בהקשר לכך פרסמה כנסת ישראל קול קורא לכל הגלויות ובו בקשה מהן לחגוג את היום כחג ישראלי לאומי חדש. מאחר ואיננו יכולים להניח ליום נהדר זה לחלוף, שהמתנו לו עשרים מאות שנים, מבלי להביע את הרגשותינו הכמוסות ואת החדווה בלבנו, אנו קוראים לכל אחינו לחגוג את יום השנה הראשונה לאירוע היסטורי מאושר זה, כפי שיאפשרו התנאים בהם אנו חיים היום. יש לחגוג במסגרת המשפחה בלבד, מבלי לגרום לרעש או להתנהג בצורה חריגה".

בהתאם להנחיות הכרוז, שלא ניתן לי לראותו בבגדד בגלל גילי הצעיר, ניקינו את ביתנו, קישטנו אותו בפרחים ובירק; לבשנו בגדי חג. אמי הכינה מאכלים חגיגיים והדליקה נרות וברכה, על פי הנחיות הכרוז: "ברוך המדליק נר ישראל ומאיר את חשכת חייו". לאחר מכן בירכה "שהחיינו". בני המשפחה נצטוו להרים כוסות יין "קידוש", ואבי בירך בקול נרגש: "ברוך המושיע את עמו ישראל מידי אויביו ומכנס נדחיו מארבע כנפות הארץ. רצה ה' ויהי חלקנו עם כל בוני בית ישראל, וירושלים עיר הקודש במהרה בימינו, אמן!" לאחר מכן, ברך אבי ברכת "בורא פרי הגפן", ובעקבותיה ברכת "שהחיינו", ולגמנו את ה"קדוש" (יין לקידוש שהיינו לוגמים בערבי שבת וביום שבת, שהיה עשוי ממיץ "זביב" – צימוקים שחורים גדולים). בחיוכים רחבים, מפה לאוזן, אמרנו בקול שקט: "חג שמח! לשנה הבאה בישראל!". בדיוק כפי שברכנו מדי שנה בסיום סעודת חג הפסח. בתום החגיגה העלה אבי באש את הכרוז, כדי לא להותיר זכר והוכחה כלשהי לנאמר בו. הוא פעל בהתאם להנחיה שהייתה רשומה בכרוז עצמו: "יש לשרוף את הכרוז לאחר סיום הברכות ואין לשמור אותו לחלוטין".

כך חגגנו, יחד עם קהילת יהודי עיראק, את יום העצמאות הראשון של מדינת ישראל, תוך התעלמות לרגע מהסכנות שהיינו נתונים בהן. עשינו זאת בהתרגשות, בהתרומוות רוח והזדהות עם ישראל, בעיצומה של המלחמה על חירותו ועצמאותו המתחדשת של העם.

**צבי (פואד), בן חודש, בידי מאמא אמירה
(נזימה) בטראר (החצר הפנימית של הבית
בבגד).**

**צבי (פואד) כבן שנה עם תכשיטי תינוק
עשויים מזהב:**

"סלאח" – שרשרת לתלייה על הצוואר,
מגן מפני עין הרע, ו"ג'נג'יל" – עכסים
לרגליים אשר תלויים עליהם פעמונים
קטנים. לפי צלילי הפעמונים עקבו אחר
התינוק ותנועותיו.

**צילום של ארשרכ (צלם בית המלוכה
העיראקי), בבגד.**

צבי (פואד), בן שנתיים.

צבי (פואד) בן 10 עם האחים: פרדי בן 6 ויוסי (ג'מיל) בן 4. בגדד, 1948.

צילום נישואין בבגדד. נישואי הדוד נעים עם רעייתו – ויולט, 1943.
השושבין מצד שמאל – צבי (פואד) גבאי.

פרק שני החיים בבאב אל-שרגי

הבית

בהיותי כבן שנתיים, עברנו להתגורר בביתנו החדש. זה היה בית רחב ידיים, "וילה" בת שלוש קומות, בשכונת "באב אל שרגי" (השער המזרחי, על פי הניב העיראקי). כתובת הבית הייתה 1/1 מ-22 (1/1 מ' 22). בקרבת ביתנו השתרע פארק אל סעדון, גן רחב ידיים ובו מדשאות וערוגות פרחים צבעוניים. בימים כתיקונם נהגנו לבלות בו רבות ובמיוחד בימי שבת החורפיים. לפני שעברנו להתגורר בביתנו החדש, התגוררנו בבית שכור בקרבת בית הקולנוע אלחמראא (האדומה), שהיה ממוקם במרכז העיר, בסמוך לרחוב הראשי - שארע אל רשיד. אמי סיפרה לי, שאמנם ביתנו החדש היה מוכן למגורים עוד בטרם נולדתי, אך היה נהוג שלא להיכנס מיד למגורים קבועים בבית חדש, בשל החשש מ"עינא בישא". יהודי עיראק האמינו שזר צריך להתגורר בבית ו"לדרוך בו", בלשונם, בטרם דייריו הקבועים יעברו לדור בו. לכן הבית הושכר לדיירים שהתגוררו בו כשנה, ורק לאחר מכן התקבלה ההחלטה לעבור ולהתגורר בבית החדש.

למרות שלא היינו דתיים, במובן המקובל של המושג, הייתה הקפדה בבית על שמירת המסורת: אכלנו בשר כשר, הייתה הפרדה בין כלי בשר לכלי חלב, וכמובן שהיו לנו כלי אוכל מיוחדים לפסח. סבתי ואמי הדליקו נרות שבת, אבי נהג לערוך קבלת שבת כהלכתה, כולל אמירת "אשת חיל", וביום שבת בבוקר הקפיד ללכת לבית הכנסת מסעודה שם טוב, ששכן ברחוב הסמוך לביתנו.

ביום שבת בבוקר אכלנו, כמקובל בבתי היהודים, ביצים קשות חומות, שהתבשלו במהלך ליל שבת, בתנור הבית, ביחד עם ה"תבית" - הוא החמין המפורסם - שכלל עוף ממולא באורז. ה"תבית", ממנו נדף ריח משכר, היה מיועד לארוחת הצהריים. בסיומה של הארוחה אמי נהגה להגיש לשולחן קינוחים, שכללו ממתקים יהודיים אופייניים: "בעבע קדרסי" (ממתק מוצק העשוי מקמח, ביצים, שקדים וסוכר), "לוזינה" (ממתק העשוי מחבושים), "סמסמיה" (ממתק העשוי משומשום וסוכר), "מלפוף" (עוגת בצק דק ממולא בשקדים וסוכר), "חאג'י באדה" (עוגית סולת סוכר ושקדים) ו"בעבע בתמר" (עוגית תמרים), וכמובן ה"נגולה" המוכרת והטעימה - הדביקה מסירופ סוכר. אבי רכש את דברי המתיקה ביום שישי, וכאשר ראיתי את שקיות הממתקים נפשי יצאה לטעום מהם. אך אמי שמרה על הסדר, ועמדה על כך שאת הממתקים נאכל במסגרת הקינוח. ואכן כך היה.

מאז יש לי נטייה לדברי מתיקה עיראקיים. טוב שבישראל נמשכה מסורת אפיייתם, להנאת כולנו.

"יא ורד מין ישתריכ"

בביתנו, על פי רוב, לא הושמעה מוסיקה או זימרה עממית עיראקית. אבי לא אהב את הסלסולים הממושכים, "המייללים" (בלשוננו), ולפעמים המונוטוניים, שהשמיעו הזמרים העממיים. בתקופה זו, בהיותי ילד, הזימרה המצרית כבר חדרה לתודעה הציבורית, וזכתה לפופולאריות רבה ברחבי העולם הערבי, ובמיוחד השירים שהושמעו בסרטים מצריים, שהוקרנו בבתי הקולנוע. בין הזמרים הידועים, ששיריהם היו שגורים בפי רבים, היו מוחמד עבד אל והאב, אום כולתום, פריד אל אטרש, אחותו אסמהאן והזמרת היהודייה לילה מורד. שיריהם היו משודרים מעל גלי האתר, והושמעו גם בביתנו. שיר אחד, של הזמר הפופולארי מוחמד עבד אל והאב (1907–1991), שאמי אהבה ונהגה לשיר ולזמזם, נחרת היטב בזיכרוני: "יא ורד מין ישתריכ" (הוי פרחים, מי יקנה אתכם), שעדיין מהדהד בראשי:

הוי פרחים, מי יקנה אתכם ויעניק אתכם לאהוב
יעניקו לו תקווה, אהבה ונשיקות.

הוי פרח

לבן, אור היום מקנא בו, נבוך ומבולבל,

הטל נשק ללחיו והענפים סוככו עליו,

הלך למשב הרוח הקליל והתלונן, שרט לחייו ובכה.

כפרה על הלחיים המשתעשעות בנשמתי,

הוי פרח, למה אתה מתבייש, בזכותך ימתק חיזור האוהבים.

הוי פרח

אדום, אמור לי מי פצע אותך,

פצע את שפתותיך והותיר עליהן את דמך,

נקרעו לבבות האהבה ונצרך קול הנשיקות

על השפתיים אשר שואבות מנשמתי.

הוי פרח, למה אתה מתבייש, בזכותך ימתק חיזור האוהבים.

הוי פרח

צהוב, מחולי או מפרידת האוהבים?

הוי פרח, לאט לך, זמירך נעשה חולה אהבה,

שואל עליך את הגבעות, השושנים והענפים

מריע: היכן זו שהענקתי לה את נשמתי.

הוי פרח, למה אתה מתבייש, בזכותך ימתק חיזור האוהבים.

הוי פרחים, פרחים.

כלמאֵת יא ורד מין ישטרִיק

יא ורד מין ישטרִיק וללחִיבִיב יִהֲדִיק

יִהְדִי לִיכִּי אֲמֵל הָהוּי וְאֻלִּי : יא ורד

אִבְיִצַּ עָרָא הַנְּהָר מִנֵּה חֲגוּל מַחְתָּר

יִאֵס הַנְּדִי פִּי חֲדֵה וְגֵרַת עֲלֵיהֶּ אֲעֻסָּא

רָאח הַנְּסִימ וְאִשְׁתִּכִּי גֵרַח חֲדוּדֵה וּבִכִּי

אֲפִדִי הַחֲדוּד הַלִּי תַעֲבֹת פִּי מִהֲגֵתִי

יא ורד לִיֶּה הַחֲגֵל פִּיכִּי יַחְלוּ הַגְּזֵל : יא ורד

יא ורד יא אֲחִמֵּר קוֹל לִי מִיִּין דֵּה הַלִּי גֵרַחֲכִי

גֵּרַח שְׁפָאִיפִּיכִּי וְחָלִי עָלֵי שְׁפָאִיפִּיכִּי דַּמֶּכִּי

שִׁפְתִּי גִיבִיב הַגְּזֵל וְאִנְבִּיחַ סוֹת הַקִּבֵּל

עָלֵי הַשְּׁפָאֵה הַלִּי תִּשְׁרַב מִן מִהֲגֵתִי

יא ורד לִיֶּה הַחֲגֵל פִּיכִּי יַחְלוּ הַגְּזֵל יא ורד

אֲסַפֵּר מִן הַסֵּטֵם אִם מִן פִּרְקֵה אֲחָבָב

יא ורד הוּן עֲלִיכִּי עָאד בִּלְבִּלִּיכִּי וְלִהָאֵן

יִסְאֵל עֲלִיכִּי הָרֵב וְהַזֶּהֶר וְהַאֲנֵהָר

יִהֲתֵפֵּן אֵיִן הַלִּי וְהִתְהָא מִהֲגֵתִי

יא ורד לִיֶּה הַחֲגֵל פִּיכִּי יַחְלוּ הַגְּזֵל יא ורד

את השיר הנפלא והתמים הזה כתב המשורר הלבנוני הנודע, בשארה אל חורי (1890–1968). השיר עורר את סקרנותי. לא הבנתי את משמעות מילותיו, ותהיתי כיצד לפרח יש אישיות משלו: מתלונן, שורט את לחייו ובוכה, והייתי חוזר ושואל את אמי, ומבקש ממנה להסביר...

הבית בקצה הרחוב

מיקומו של ביתנו היה בקצהו של רחוב רחב, בשונה מהבתים בבגדד העתיקה ששכנו בסמטאות. הגינה בכניסה לביתנו הובילה לשתי דלתות רחבות, דרכן נכנסנו למסדרון. המסדרון הוביל לחצר פנימית פתוחה (חוש), שבמרכזה היה שקע קטן (בלועה), לניקוז מי הגשמים ומי ניקיון החצר. מסביב לחצר היו ממוקמים חדרי הבית. בקומה הראשונה: חדר האוכל, ובו עמד רהיט יקר המציאות באותם הימים – פריז'דר (מקרר) גדול מידות. לפני כן עמד על מתקן מיוחד, מתחת למדרגות לקומה השנייה, מיכל חמר, בצורת קונוס – "חיב", שהכיל מי שתיה צוננים. חדר האירות, שהיה מרוהט בכורסאות וספות מודרניות, המטבח שנדף ממנו ריח בישולים, השירותים וגם המרתף ("נים") שהיה המפלט הקריר בימי הקיץ הלוהטים של בגדד. בנוסף, היה אולם אורחים פתוח לחצר ("טראר"), בו עמדו ספסלים מצופים בציפות לבנות רקומות ("ברודרי"). חצר הבית הייתה רחבת מידות, ונהגתי לרכוב בה על אופניי. תחילה על תלת-אופן ולאחר מכן, כשבגדדי, על אופניים בעלי שני גלגלים. בשנת 1950, הפך בית הכנסת מסעודה שם טוב למרכז רישום וקליטת היהודים שהגיעו מחוץ לבגדד, לפני הסתתם ארצה, ולא ניתן היה לערוך בו טקסי חתונות. ביתנו, ובעיקר החצר, שימש כמקום חלופי לעריכת טקסי נישואין לבנות ולבני מכרים וידידים. בחצר הפתוחה סודרו שורות של כסאות לאורחים, ואילו בני הזוג הנישאים עמדו בחצר החצי פתוחה. כך נוצר מרחב גדול לכל בני המשפחה והאורחים המוזמנים. לפני חג הפסח הותקן בחצר הבית תנור לאפיית מצות, ובערב חג הסוכות הוקמה בה סוכה, אותה אהבה אמי לקשט במיטב הקישוטים. בחג השבועות, הקרוי גם "עיד אלזיאה" (חג הביקורים – העלייה לרגל לקברו של הנביא יחזקאל בעיירה אל צ'פל), נערכו בביתנו תפילות וקריאות בתורה – תיקון ליל שבועות.

בקומה השנייה היו חמישה חדרי שינה ואירות וכן חדר שירותים. בחדרים בקומה זו היו פרושים שטיחים פרסיים, ועל הקירות היו תלוים שטיחים עשויים מחוטי משי. בחדר האירות המרכזי היו ספות מצופות קטיפה, נברשות עשויות כסף השתלשלו מהתקרה ועל המזנון היו חפצי נוי מכסף – מתכת שהייתה פופולארית בבתי היהודים. מהקומה השנייה ניתן היה להשקיף על חצר הבית מפרוודור ("טרבזון"), שהוביל לכל חדרי הקומה השנייה. חדר המשפחה, שהיה צמוד לחדר השינה של ההורים, הייתה לו מחיצה חיצונית עשויה זכוכית ("ג'מחאנה"). בימי החורף הקרים חדרו קרני השמש, דרך מחיצת הזכוכית, וחממו את החדר שהפך לחממה חמה ונעימה. בקומה זו התגוררו הורי, סבי וסבתי וגם דודי הצעירים: דוד, ראובן ורחמים. אני נהייתי מנוכחותם של דודי בביתנו. הם דאגו לפנק אותנו, כולל טיולים מהנים ברחבי בגדד ואף מחוצה לה. הם גם נהגו לקחת אותי לביקורים במועדון ימק"א (YMCA) היוקרתי, שנוהל על ידי צוות בריטי. במועדון התוודעתי לספורט הטנים, ספורט שאני נהנה לשחק בו עד עצם היום הזה.

הקומה השלישית של הבית הייתה קומת הגג ("אל סטח" – המשטח). גג ביתנו, בשונה ממרבית גגות הבתים הסמוכים, היה מרוצף, למניעת דליפות מי גשם לחדרים שבקומה השנייה. הגג שימש במשך חודשי הקיץ החמים והיבשים, כנהוג בבגדד, מרחב לינה ענקי לכל בני הבית. על הגגות נמו בני בגדד את שנתם מדי לילה. כך עשו במשך כארבעה חודשים רצופים. מרבית המיטות היו עטופות בכילות, במיוחד לשמירת פרטיותם של הזוגות הנשואים. המצעים שעל המיטות היו מקופלים במשך היום, ולקראת הערב היו נפרשים להכנתם לשינה. לנוכח בהירותם של השמיים, בעונת הקיץ, נהניתי ממראות הירח והכוכבים שריצדו ללא הרף ממעל. הבטתי בהם ארוכות, ובראשי עלו תיאוריות שונות ומשונות לגבי היקום. גג הבית שימש גם כמקום לייבוש מיץ העגבניות בחודשי הקיץ. הדבר נעשה במגשים ענקיים, עליהם נשפך מיץ העגבניות למשך מספר ימים עד שהתייבש והפך ל"קטשופ". המיץ היבש של העגבניות נאסף בתוך צנצנות גדולות, ונשמר לשימוש בחודשי החורף, בהם לא ניתן להשיג עגבניות. בנוסף להכנת ה"קטשופ", הגג שימש כמקום להכנת כבושים, במיוחד לפת ("מחללה"). כדי חמר גדולים ("ברנייה") מולאו בלפת פרוס בתוספת מי מלח ותבלינים והונחו בירכתי הגגות. פעולת ההחמצה נמשכה מספר שבועות. לנוכח טעמם המגרה של החמוצים, לא רבים עמדו בפיתוי: תכני הכדים, לא פעם, היו "מתחסלים" על ידי צעירי הבית, בטרם הורדו למטבח לאחסון לעונת החורף...

הגגות בבגדד שימשו גם כמקום להפרחת עפיפונים. לעת ערב, הגגות היו מתמלאים בילדים ובנערים שניסו את כוחם בהפרחת עפיפון, אותו רכשו, או התקינו בעצמם. הרוח המעטה, שנשבה בימי הקיץ הלוהטים, הקשתה על הנערים לעשות מלאכתם בקלות. הם נזקקו לתחבולות שונות ומשונות, כדי "להרים" את העפיפון מעל פני הגגות. היו שהמתינו למשב רוח, היו שהניחו את העפיפון על רצפת הגג ומשכו בחוזקה את החוט הקשור לעפיפון כלפי מעלה, היו שהחזיקו בעפיפון ורצו במהירות, כדי ליצור משב רוח ל"המראת" העפיפון. מדי ערב, הייתי עולה לגג וצופה בהשתאות בעפיפונים הממלאים את השמים, ועוד יותר בצעירים המפריחים את העפיפונים. בהיותי כבן שש, החלטתי לנסות את כוחי במשחק מרתק זה. עשיתי מאמצים אין סופיים "להרים" את העפיפון, אך לא הצלחתי, ולו במעט. באחד הערבים, כך זכור לי, בו ניסיתי את כוחי במלאכה זו, אחזתי בעפיפון, ותוך כדי ריצה על הגג החלקתי ונפלתי לתוך מגש מיץ העגבניות, שהיה מונח בפינת הגג לייבוש המסורתי. בניגוד לצפוי ובניגוד למקובל, זכיתי לעשות...אמבטיית מיץ עגבניות. בוש ונכלם ירדתי הביתה, מלווה בשמיעת דברי תוכחה מפי אמי. כך הסתיימה לה, מבחינתי, אפיזודת העפיפונים, אך ילדי השכנים המשיכו לרתק את השכונה בהפרחת עפיפונים צבעוניים. תיאוריו של חאלד חוסייני בספרו הנפלא, "רודף העפיפונים", הזכירו לי את חוויות הפרחת העפיפונים מגג ביתנו בבגדד.

הבית המרווח, על תכולתו העשירה, כפי שאני זוכר אותו, הוחרם (הוקפא על פי נוסח החוק) על ידי ממשלת עיראק. נשארנו בו עד למועד עזיבתנו וטיסתנו לישראל. בלב שבור נעל אבי את דלת הכניסה ואמי הזילה דמעה. נעלנו את הבית בו גדלנו, חגגנו את החגים וקיימנו את החגיגות המשפחתיות. התחושה הייתה קשה ביותר. המלים דלות מכדי לתארה. אבי ואמי מסרו את מפתח ביתנו הנעול למשמרת לידי השכנים היהודים, בתקווה שיום יבוא ונוכל לממש מחדש את זכותנו עליו. כעבור מספר חודשים פגשו הוריי, בישראל, את השכנים. כאשר נשאלו לגורל מפתח הבית שלנו, הם סיפרו בהתרגשות, שאת מפתח ביתנו ומפתח ביתם מסרו לשכנים שנותרו בשכונה, עד ששלטונות עיראק שמו את ידם על הבתים. כך היה גורלם הסופי של הבית, של מטע התמרים בצ'פל, שהותירה משפחתי, וכן משרדו של אבי בחאן אל צ'רכסי אל כביר (שהיה מרכז ידוע לעסקים בסיטונות בבגדד), כגורל רכושם "המוקפא" של יהודי עיראק, על-פי החוק של ממשלת עיראק משנת 1951 להפקעת הרכוש.

לא אוכל לשכוח את המצוקה והצער, בהם היינו נתונים לפני עזיבת הבית. מידי פעם, הייתי חולם בלילות, בלב עצוב מהול באשליה, על התקנת גלגלים לבית והסעתו לישראל...

אכן, חבל שלא ניתן להגשים חלומות ילדות תמימים...

האופניים

הבית בבגדד היה, מבחינתי, מרכז חיי. בו גדלתי ושיחקתי. הוא היה כל עולמי. חצר הבית המרווחת והגג המרוצף היו לי למרחבי משחק ורכיבה על אופניים. בהגיעי לגיל 8-9 הורשה לי לצאת מהבית, כדי להתרוועע עם ילדי השכנים, שכולם היו יהודים כמוני. בהיותי כבן עשר, רכש אבי עבורי אופניים חדשים, שעוררו קנאה בקרב ילדי השכונה. על אופניים אלה נהגתי לשוטט ברחוב רחב הידיים בו שכן ביתנו. נהניתי לרכוב על אופניים, לתחזק אותם וגם להגיע איתם לביקורי קרובים בשכונה.

החלטת החלוקה מנובמבר 1947, והמאבקים הצבאיים שבאו בעקבותיה, היו לנושא שיחותינו, הילדים, במפגשי הרחוב. היינו עוקבים אחר המתרחש בארץ בשקיקה, הן מהקשבה לשיחות בין המבוגרים והן מהאזנה במחתרת ל"קול ההגנה", ששידוריו נקלטו היטב בבגדד. דודי אברהם, שהתגורר בחיפה, היה בין שדרני התחנה בשפה הערבית. למרות גילנו הצעיר, הבנו את משמעות שיחותינו "הפוליטיות" בעיני השלטונות העיראקיים, ולכן ניהלנו אותן תוך נקיטת "אמצעי הסוואה". כך, למשל, כאשר חלף ברחוב לידנו זר, שלא היה מוכר לנו, שינינו את נושא שיחתנו "הפוליטי" לנושא מתחום הלימודים בבית הספר. בעקבות תבוסת הצבא העיראקי במלחמה נגד ישראל (1948-1949), והשלטת משטר צבאי בעיראק, צמצמנו את מפגשינו ברחוב. משחקי הרחוב כללו גולות, כדור – ומה שהודמן. באחד הימים הופיע ברחוב ילד מוסלמי, שמשפחתו עברה לגור בסביבתנו. הוא החל מיד בהצקות ובהשמעת קללות, דבר

שהרתיע ואילץ אותנו להתרחק ממנו. ערב אחד הוא הופיע, רכוב על אופניים, בצורה מאיימת ומתגרה. החלטתי לשים קץ לתעלוליו, רכבתי על אופניי בסמוך אליו, תוך כדי דחיקתו לקיר אחד הבתים ברחוב. הוא לא החזיק מעמד ונפל, לשמחתם השקטה והמחויכת של חבריי. הוא לא נואש, עלה שוב על אופניו וניסה להפילני. אך גם הפעם הוא נפל. כך המשיך בניסיונותיו הכושלים, עד שנפל נפילה חזקה בה פצע את רגלו ושבר את אופניו. הוא הרים את אופניו השבורים וברח, תוך השמעת קללות נגד היהודים. מאז לא ראינו יותר את הברנש הלא קרוא ברחובנו.

זה היה העימות הראשון שלי עם ילד מוסלמי. לאחר מכן היו עימותים נוספים עם ילדים ונערים מוסלמים, שבהם חשתי את עוצמת השנאה ליהודים, אותה ינקו עם חלב אמם.

העימות השני היה גם הוא קשור לאופניי. בהגיעי לגיל אחת עשרה התחלתי לשוטט באופניי בכל השכונה ולא רק ברחוב ביתנו. מאוחר יותר הרחקתי אף מעבר לכך, כך הגעתי לשכונת בתאויין, הדרומית לשכונתנו, שם התגוררה משפחת דוד אמי – מרפא העיניים מראד. לאחר מכן המשכתי לשכונה החדשה עילוויאה – קילומטרים ספורים דרומית לשכונתנו, שבה התגוררו סבתי ודודתי. בשכונה זו התגוררו סוחרים יהודים אמידים בוילות מטופחות. רחובות השכונה היו רחבים, והייתה בה תנועת רכבים דלילה, דבר שאפשר לי להשתובב על אופניי ללא הפרעה וחשש. בדרכי לשם דהרתי בתוך השכונות בתאויין ובסתאן אל חאס – שכונות חדשות, בהן נבנו וילות ובתים יוקרתיים, שרובם היו מאוכלסים ביהודים. שכונות אלה היו רגועות ומרגיעות. בשכונת בסתאן אל חאס (גן החסה) שכן מועדון חברתי יהודי שנקרא אל נאדי (המועדון), בסמוך לו רכבתי על אופניי, בייחוד בימי חופשת בית הספר בקיץ.

עם הצבא העיראקי, שחזר מהמלחמה נגד ישראל, באו לעיראק ערבים פלסטיניים שהתגוררו בכפרים על מורדות הר הכרמל. הם נמנו עם משפחות הפלסטינים הערביים שבניהם גויסו על ידי הצבא העיראקי, כדי לסייע לו להילחם בישראל. כאשר הגיעו לבגדד, הם נקראו פליטים פלסטינים, ושוכנו במוסדות קהילתיים יהודיים שהוחרמו מבעליהם (1). בין המוסדות שהוחרמו מהיהודים, נמנה גם המועדון היהודי בבסתאן אל חאס, למגינת לבם של חברי ובאי המועדון. נושא החרמת המועדון עלה בשיחות המבוגרים והושמעה אזהרה שלא לחלוף יותר על פניו, מחשש להתנכלות מצד "אורחיו" הנקמנים, בני פלסטין.

(1) הפליטים נותרו בעיראק וממשלות עיראק לא העניקו להם אזרחות, אך הם חיו בבטחה, כל עוד סדאם חוסיין שלט במדינה. כאשר הוא נפל, הם וצאצאיהם סבלו מהתנכלויות, במיוחד מהשיעים, בשל תמיכתם בסדאם חוסיין. לאחר תלאות, היגרו מרביתם לצ'ילי, ביוזמת האו"ם, שם הם חיים בביטחון ובשלווה.

יום אחד, נתבקשתי להסיע על אופניי את אחותה הצעירה של עוזרת הבית היהודייה שלנו לבית סבתי. נסעתי במסלולי הרגיל, אך בהתקרבי למועדון היהודי ראיתי התקהלות של הנערים הפלסטינים. אז נזכרתי באזהרה שלא לחלוף ליד המועדון, אך היה מאוחר מדי. כדי להתחמק מהנערים הפלסטינים, פתחתי בדהירה. הם הבחינו בנו, ילדי יהודים, והחלו מיידיים אבנים לעברנו. למזלנו לא נפגענו קשות, אך כמה נערים המשיכו לרוץ אחרינו וליידות בנו חפצים תוך השמעת קללות. אחד החפצים פגע בגבה של הנערה שהסעתי מאחורי. היא השמיעה זעקת כאב, אך המשיכה לשבת על האופניים. כאשר התרחקנו והנערים הפלסטינים התייאשו מלרדוף אחרינו, היא פתאום השמיעה צווחה אדירה. לשאלתי לסיבת הדבר, ענתה לי בקול בוכה שבין החפצים שספגה היה גם גור חתול, שנתפס לזמן קצר בשערותיה הארוכות. הרגשתי צער רב מלווה בכעס על חוסר האונים מול הנערים הפלסטינים. בשובי הביתה, במסלול נסיעה אחר, על הכביש הראשי, ראיתי כיצד משאית משטרה עמוסה בשוטרים עוצרת ליד אחת הווילות היהודיות. בפקודת הקצין פשטו עליה השוטרים, תוך כדי טיפוס על הקירות המגדרים את הווילה. חששתי להתעכב ומיהרתי לביתי, כולי מרוגש וכעוס על מר גורלנו כיהודים בעיראק.

בסתאן אל חאס

אירוע נוסף שנחרת בזיכרוני, אירוע שבייש והשפיל אותי, היה באחד מטיולי עם חברים בשכונת בסתאן אל חאס: הבחנו במכונית פרטית, ובה צעירים וצעירות יהודים, נוסעת לאיטה בשביל צדדי של אחד הגנים בשכונה. לפתע, הגיחה מולה מכונית, נהוגה בידי צעירים מוסלמים עיראקים, שעל פי לבושם נמנו עם בני האצולה. כאשר הם ראו מולם את מכונית הצעירים והצעירות היהודים, החלו בהצקות ובחסימת דרכה. אחד הבחורים היהודים יצא מהמכונית וביקש לאפשר להם להמשיך בדרכם. תגובת נהג המכונית המוסלמית הייתה יריקה בפרצופו של הצעיר היהודי, והצמדת חרטום מכוניתו למכונית היהודית. באותו רגע, כל מה שרציתי היה לרוץ ולהזעיק עזרה, או לקרוא למשטרה. אולם, אחד מחבריי מנע ממני לעשות זאת, בהפטירו כלפי: "השתגעו!". בינתיים, ניסה בחור יהודי נוסף את מזלו ויצא לבקש סליחה ומחילה (על מה?), והתחנן לאפשר להם לחזור הביתה. התברר, שהכניעה ללא תנאי של הצעירים היהודים רק דרבנה את המוסלמים, שהגיבו בלעג: "נאפשר לכם להמשיך בדרככם, בתנאי שהבחורות שבמכוניתכם יעברו אלינו". מששמעו זאת היהודים, פתחו את דלתות מכוניתם ונסו על נפשם. הבחורים המוסלמים נדהמו לנוכח מנוסתם של היהודים והפקרת מכוניתם. הם פתחו בצחוק אדיר והשמעת דברי לגלוג ולעג על פחדנותם של היהודים...

גם אני וחבריי הסתלקנו מהמקום על האופניים שלנו, מבווישים ונכלמים, לנוכח חוסר האונים שלנו ושל הצעירים היהודים.

אל ח'לפה

בתי הספר היסודיים בעיראק כללו שש כיתות לימוד, ואילו הלימודים בבית הספר התיכון נמשכו על פני חמש שנים: שלוש שנים בחטיבת הביניים ושנתיים בחטיבה העליונה. בסוף כל שנת לימודים נערכו בחינות ומי שכשל בהן, נשאר כיתה. בנוסף לכך, בסיום כל חטיבה נערכו בחינות ממשלתיות ארציות, והן נערכו במועדים אחידים וקבועים. כך דאגה המדינה שיידע והשכלה יסודיים יהיו למנת חלקם של מרבית בני ובנות המעמדים הגבוה והבינוני במדינה. בני המעמד הנמוך, שהיו הרוב במדינה, נותרו ללא השכלה כללית.

בגיל רך, הורי רשמו אותי לגן ילדים שהיה ממוקם בבית הכנסת מסעודה שם-טוב. ביום בו הייתי אמור ללכת לגן, הגיע לביתנו אל ח'לפה (מלווה ילדים לגן ולכיתות הראשונות של בית הספר), כדי לקחתני לגן. מראהו החיצוני של אל ח'לפה לא מצא חן בעיניי וסירבתי להצטרף אליו. בלית ברירה נאלץ אבי לקחת אותי בעצמו לגן הילדים. האווירה בגן הייתה "קרירה". חיפשתי תירוצים מתירוצים שונים ומשונים, שלא ללכת לשם. בסוף השנה רשמו אותי לכתה א', בבית הספר הפרטי אל-אהאלי, ששכן בקצהו הקדמי של רחוב ביתנו. מטרת לימודי בבית ספר זה הייתה הכנה לקראת הצטרפותי לבית הספר היוקרתי, אלברט דהוד ששון, שהשתייך לרשת בתי הספר של "אליאנס" העולמית. בית ספר "אליאנס" היה ממוקם במרכז של בגדד, בתוככי השכונות היהודיות העתיקות. על מנת להגיע לשם נזקקתי להסעה פרטית, ולאחר מכן לנסיעה באוטובוסים ציבוריים. בית הספר היה גדול ממדים ולמדו בו מאות תלמידים, כמעט כולם יהודים ורובם בני עשירים והמעמד הבינוני. סגל ההוראה בבית הספר היסודי היה יהודי מקומי, בנוסף למורים ומורות שבאו מצרפת ולימדו צרפתית.

בעקבות ההחלטה על תכנית החלוקה, חייבו השלטונות העיראקיים את הנהלת בית הספר לקבל לשורותיו מורים עיראקיים מוסלמים, בעיקר במקצועות ההיסטוריה והגיאוגרפיה. כך הצליחו השלטונות לחדור לבתי הספר היהודיים ולהגביר את הפיקוח עליהם. משטר הלימודים בבית הספר היה קשוח, והתנהל על פי מסורת אותם ימים: הקפדה על הופעה, דיוק, משמעת ויחס כבוד למורים. בבית הספר למדו רק בנים. ליד בית ספרנו שכן בית הספר לורה כדורי, שהשתייך לרשת אליאנס, והיה מיועד לבנות בלבד.

בגיל צעיר יחסית הכרתי כבר את דרכי לבית הספר. נסעתי באוטובוס והלכתי בסמטאות הצרות בהן התגוררו יהודים. בכיתה ד' היינו מחויבים להבין צרפתית, שכן המורים והמורות שבאו מצרפת דברו עמנו רק צרפתית. שני מורים זכורים לי מתקופה זו: מסיו יצחק בונפיס, שנשא עמו תיק ובו מקלות ענישה, ומסיו אליהו כהן שהלך עם משקפיים כהות ונהג להעניש תלמידים שובבים, על-ידי משיכת אוזניהם בחוזקה.

בכתה ה' למדנו גם את השפה האנגלית. מקצוע חובה בבחינות הממשלתיות בסיום שלב היסודי. בנוסף לכך למדנו היסטוריה, גיאוגרפיה, חשבון, שיעור תנ"ך בשפה הערבית, על פי ספרו של המחנך עזרא חדאד: פרקי תנ"ך בסגנון נרטיבי ("פוצול מן אל כתאב אל מוקדס באסלוב קצאצי", בגדד, 1947).

בסוף שנת הלימודים השישית היינו חייבים, כאמור, בבחינות הממשלתיות לסיום הלימודים היסודיים. בחינות אלה נערכו באופן אנונימי, כאשר כל תלמיד קיבל מספר ואותו היה אמור לרשום על דפי התשובות של המבחן. כדי למנוע אפשרות של העתקות, החליפו בין תלמידי בתי הספר, בהם נערכו הבחינות. כך, לדוגמה, הבחינות לתלמידי בית הספר "אליאנס" נערכו בבית ספר ממשלתי בשכונת דהאניה, המרוחקת מבית ספרנו, ואילו בית ספרנו שימש מקום מבחן לתלמידי בית ספר אחר. זכור לי, שעל מנת להגיע לבית הספר בו נערכו הבחינות, נדברנו, מספר חברים, לשכור מונית כדי להביאנו לשם. גילינו שבית הספר נמצא בשכונת מגורים מוסלמית, ולכן החלטנו ללכת יחדיו לבחינות. הבחינות כללו חמישה מקצועות: אנגלית, חשבון, היסטוריה, גיאוגרפיה וערבית. באורח קבוע הבחינה הראשונה נערכה ביום הראשון של השבוע, על פי המניין המוסלמי, הלוא הוא יום שבת. השלטונות לא התחשבו בתלמידים היהודיים, והקפידו לקיים את הבחינות במועדן לכל תלמידי המדינה. הבחינות התנהלו בסדר מופתי: לכל נבחן היה שולחן כתיבה נפרד, המרוחק משולחן רעהו. למרות זאת, ביום הרביעי של הבחינות, עוד בטרם החלה הבחינה האחרונה, הוכרז באולם הבחינות כי שאלון הבחינה באנגלית הודלף, ולכן עלינו לחזור ולהיבחן באנגלית בשבת הקרובה, בשעות אחר הצהריים – דבר שגרם לנו, לי ולחבריי, לכעס רב – מבלי שנבטא זאת במלים, בלית ברירה, נאלצנו לחלל, פעם נוספת, את השבת ולכתת רגלינו למקום קיום הבחינה, מקום שלא נעם לנו בו. הגענו לשם לבחינה החוזרת. להפתעתי, הבחינה החוזרת הייתה אף קלה מקודמתה, וסיימתיה מוקדם מהצפוי. מאחורי ישב נבחן מוסלמי, שנראה מבוגר מגילנו. הוא התחנן שאעזור לו. ציין שזה המועד השלישי לבחינה ואסור לו להיכשל גם הפעם, אחרת יסולק מבית הספר. חששתי להיענות לבקשתו. כאשר סיימתי את הבחינה, מסרתי את דפי המבחן ויצאתי במהירות לרחוב. לא המתנתי לחבריי ומיהרתי לכיוון הרחוב הראשי, כדי לתפוס מונית הביתה. בני השכונה המוסלמים הבחינו בי, החלו לגדף ולקלל אותי ועמדו להתנפל עלי. רצתי בכל כוחי והם בעקבותיי, תוך כדי כך דחפו איש מבוגר שנשא על שכמו משא, האיש גער בהם וקרא להם להפסיק את המהומה. ניצלתי את ההתערבות הזאת והסתלקתי במהירות היישר למונית שהסיעה אותי משם.

האווירה העוינת, בה חשתי כנער, השניאה עלי את החיים בבגדד, וחיזקה את שאיפתי לעזוב אותה בהקדם האפשרי. בנובמבר 1950 קיבלתי את תעודת סיום לימודי היסודיים, חתומה כדת וכדין. כך אושרה עלייתי לכתה הראשונה בחטיבת הביניים.

כיתות חטיבת הביניים היו ממוקמות בקומה השנייה של בית הספר ושכנו באגף נפרד: אגף הבוגרים. בכיתה זו נדרשנו ליתר מאמץ בלימודים – בראש ובראשונה בשפה הצרפתית ובדקדוק בשפה הערבית, מקצוע אותו לימד מורה נוצרי בשם עבד אל אחד. הלימודים התנהלו תוך כדי מעקב אחר האירועים שהתרחשו בישראל. מצבה של הקהילה היהודית הלך והחמיר, עקב המורא שהוטל עליה מצד השלטונות. באווירה קודרת זו למדתי, והמתנתי לבאות. לימים טובים יותר.

ואכן הם באו: באחד מימי חודש מרץ 1951, פקדו בהפתעה את כיתתנו מנהל בית הספר, מלווה במורה המוסלמי לגיאוגרפיה ואיש משרד החינוך העיראקי. שקט הס השתרר בכיתה עם כניסת שלושת הגברים המכובדים. כיבדנו אותם כמקובל, בקימה. בלי דברי הקדמה מיהר איש משרד החינוך להודיע לנו, בקול רם והחלטי, שכל תלמיד יהודי שוויתר על אזרחותו העיראקית, על פי החוק שהתיר את הוויתור, עליו לעזוב מייד את בית הספר. תדהמה גדולה נפלה בכיתה. בלית ברירה אני וחבריי היהודים, שנכללנו בקטגוריה זו, עזבנו את הכיתה מבוששים ונכלמים. מיהרנו להסתלק מבית הספר, ללא אומר ודברים. בית הספר שבו אהבתי ללמוד, והייתי קשור אליו בכל רמ"ח אבריי.

כך נותרתי חסר מעש, מושבת בעל כורחי מלימודים. המתנתי בחוסר סבלנות ליציאתי מבגדד ולהגשמת חלומי: עלייה לארץ ישראל. הנס אכן התרחש: ביוני 1951 עליתי למטוס, יחד עם הוריי, בדרכי לארץ הקודש. עד למועד יציאתנו, כבר הספיקה מרביתה של הקהילה היהודית לעזוב את עיראק לתמיד.

"סמך מזגוף" ושחייה בחידקל

בתלמוד הבבלי נאמר שהאב חייב בבנו למולו, לפדותו, ללמדו תורה ולהשיטו במים...

יהודי בגדד אכן נהגו על פי הנאמר בתלמוד. הם דאגו ללמד את הבנים תורה, במטרה להכניסם לבר-מצווה ועלייה לתורה, וגם – וזה בהחלט לא פחות חשוב – דאגו ללמדם שחייה. אינני יודע מה מקורו של מנהג לימוד השחייה. ייתכן שהוא נבע מהצורך להתמודד בגאות הגבוהה של הנהרות, ובמיוחד של נהר החידקל, שחצה את בגדד. גאות הנהרות גרמה לאסונות טביעה רבים, והיא נבעה ממחסור בסכרים תקינים על הנהרות במדינה. המחסור בסכרים הוא תוצאה של הכיבוש המונגולי שהחל ב-1258. המונגולים המיטו חורבן על האימפריה העבאסית והרסו את סכריה – הרס שממנו לא התאוששה עיראק במשך מאות השנים בהן הייתה תחת השלטון העות'מאני. הבריטים עשו רבות, במהלך שלטונם, לבנייתם מחדש של הסכרים. אבי, שעבד כפקיד ראשי (תוארו המדויק: "באש כאתב", בתורכית) בחברה בריטית שהקימה את סכר אל-הנדיה שעל נהר פרת, מדרום לבגדד, נהג לספר על מאמצי הבריטים לבניית הסכרים

ותיקונם. תהיה הסיבה ללמוד שחייה אשר תהיה, התוצאה היא בהחלט חיובית: מנהג לימוד השחייה הביא לכך, שמרבית ילדי היהודים למדו לשחות על ידי "אסטא", מורה שחייה יהודי.

בהיותי כבן תשע שנים לקח אותי אבי למועדון קיץ לשחייה על שפת החידקל, שאליו באו נערים ונערות יהודיים ללמוד שחיה. המועדון נוהל על ידי מורה השחייה המפורסם, ששון שמאש. ששון, שהיה ידוע בכינויו "ששון אס-סבאח", התפרסם כמורה לשחייה. פרסומו נבע, בין היתר, בשל העובדה שהיה מורהו של הנסיך גאזי, שברבות הימים היה למלכה השני של עיראק העצמאית, ושל בני האצולה העיראקית. המועדון, שנקרא "צ'ארדאג", היה בנוי מצריפים, שקירותיהם עשויים מקני סוף וענפי דקלים. במועדון היו מלתחות ומקלחות נפרדות לבנים ולבנות. בשעת בין הערביים, כאשר שיא החום התפוגג, היינו מגיעים למועדון לשיעורי השחייה ומתייצבים בפני "ששון אס-סבאח" וחבר עוזריו, שכל אחד מהם זכה לכינוי ח'לפה. אבי הפקיד אותי בידיו של המורה המנוסה והלך לדרכו. לאחר שלבשתי את בגד הים, הוביל אותי ששון לערימה של כפות עץ תמר, שאליהן הודבקה בטנה מבד קשית. בצידן השני של כפות התמר היו חורים קטנים, בהם הושחלו חבלי קשירה, שנועדו לקשירתם לגופו של התלמיד-שחיין. כפות תמר אלה נקראו "כר'ב", ואלה נכרכו סביב הבטן והחזה של התלמיד, והם שימשו כמצופים.

מספר המצופים על גופו של התלמיד הלך והצטמצם, בהתאם להתקדמותו בלימוד השחייה. בשיעורי הראשון בשחייה כרכו מסביבי ארבע כפות של ענפים: שתיים על גבי ושתיים אחרות על בטני. המורה לשחייה הורה לי להיות צמוד אליו. בינתיים, התלמידים האחרים התכווננו לשחייה וכרכו לעצמם את המצופים. הבנות, ילדות ונערות, לבשו בגדי ים וכרכו על עצמן את המצופים. הן עטפו את גופן במגבת דקה שנקראה "פוטה". ה"פוטה" נועדה להגן על צנעתן, מפני התנכלויותיהם של נערים מוסלמים, שהיו מתאספים ליד מועדון השחייה.

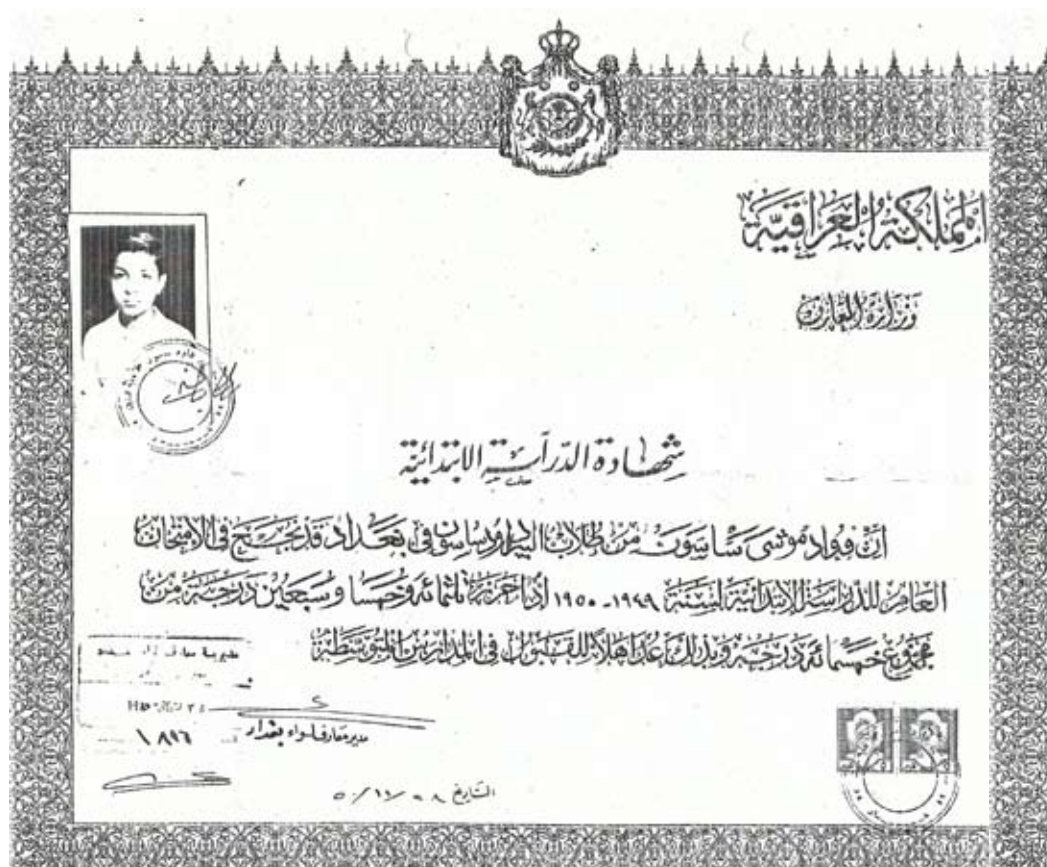
רק כאשר כל התלמידים היו מוכנים לשחייה, היה ששון מכניס את משרוקיתו לפה ושורק בקול גדול. בידו הימנית סימן לנו ללכת בעקבותיו. כ-30 תלמידים, בגילאים שונים, השתרכו אחריי לאורך שפת החידקל, כקילומטר בכוון צפון. בהגיענו למקום "הנחיתה" בנהר, שרק ששון פעם נוספת. הוא הורה לנו לטבול במימי הנהר הפושרים ולשחות בסביבתו. ששון עצמו שחה עם אבוב גדול, ששימש כגלגל הצלה. כל התלמידים החדשים נאחזו בגלגל ההצלה. תוך התקדמות בחציית הנהר קיבלנו הנחיות שחייה. בהגיענו לאמצע הנהר הורה לנו לשוב לחוף, בגלל עוצמת הזרימה של נהר החידקל מכיוון צפון. למרות הליכתנו על חוף הנהר והתרחקותנו רגלית מהמועדון, זרם המים החזיר אותנו היישר אליו.

מדי יום ביומו, נהג אבי לקחתני למועדון השחייה. במועדון עצמו שררה שמחה והמולה רבה. כל התלמידים היו מאושרים משעות לימודי השחייה בנהר החידקל. כך חלפה לה עונת הקיץ בלימוד השחייה, ובסיומה רכשתי ידע בשחייה. כעבור קיץ נוסף של לימודים, חשתי ביטחון מוחלט לחצות את נהר החידקל ללא מצופים, אך בלויי שחינים מבוגרים.

נהייתי מאוד מהשחייה, ובמיוחד מחציית החידקל. חשתי כאדם בוגר בהרבה מגילו הצעיר. הצטרפתי לטיולי השייט של המשפחה על החידקל, ובמיוחד לבילויי הלילה על האי הקטן, הלא הוא "אל ג'זרה" המפורסם, שמדי קיץ "צמח" במרכזו של החידקל, בעונת השפל של הנהר. הבילויים על האי היו חביבים על היהודים. האווירה הטובה והאוויר הקריר העניקו להם שעות של אושר ושלווה בימי הקיץ החמים מאוד של בגדד. הבילויים על האי היו מלווים באכילת "סמכ מזוגוף": דגים טריים, צלויים על האש ומתובלים במיטב התבלינים, ובמיוחד בתבלין הקארי החביב. הדגים היו טעימים במיוחד, ועד היום יהודי בגדד נזכרים בהם בערגה גדולה, כמאכל ערב לחך במיוחד. כאן המקום לציין, שבמסעדות באנגליה, בבעלותם של יוצאי עיראק, מגישים "סמכ מזוגוף" לאורחיהם.

"העמבה והצמון" היה מאכל עממי נפוץ, בעיקר בקרב הצעירים. העמבה, פרי מנגו מתובל במלח, פלפל וקארי, ואילו ה"צמון" היה מעין לחמנייה גדולה ומאורכת. הסוחרים היהודים שהיגרו להודו והשתקעו בבומביי (כיום מומבאיי), ייבאו תמרים וסוסים ערביים להודו, וייצאו תבלינים הודיים, וביניהם את העמבה, שהובאה בחביות עץ לשווקי בגדד. העמבה הפכה למאכל-תבלין אהוב וטעים. בתום השחייה היינו להוטים אחר אכילת העמבה, שהוצעה על ידי רוכלים בדוכנים ליד בתי ספר ובמקומות ציבוריים. הרוכלים הכריזו בקולי קולות: "בשני פילס... צמון ועמבה". אכן, אז היו ימי השפע של עיראק.

בשנת 1950, כאשר מצבם של יהודי עיראק החמיר בעקבות התנכלויות השלטונות, רבים מהתלמידים היהודים הפסיקו לפקוד את מועדוני השחייה, וכך הנאת השחייה נמנעה מחבריי וממני. בחלוף שנה מאז הגיעי ארצה, בהיותי בחברת הנוער בקבוצת מצובה, שמחתי ליטול חלק בבנייתה של בריכת השחייה, בה גיליתי מחדש את יכולת השחייה שלי.

תעודת מטעם הממלכה העיראקית לסיום הלימודים היסודיים.
בית-הספר אלברט דהוד ששון (אליאנס), 28/11/1950.

פרק שלישי

"תסקיט אל ג'נסיה אל עיראקיה"

העלייה

כבר בראשית שנת 1950 התחלתי להתעניין באפשרות של יציאה מעיראק. ידעתי שהוריי לא ירצו לעזוב את עיראק במהירות, בגלל עסקיו של אבי. לכן, בירתתי אפשרות להצטרף לאחד מבני המשפחה. דודים ודודות, שחיפשו דרך לברוח מעיראק. הזדמנות לכך באה בתשעה במרץ 1950, כאשר הפרלמנט העיראקי החליט לחוקק חוק, שיאפשר ליהודי עיראק לעזוב את ארצם. בלשון החוק של ממשלת עיראק, בראשותו של תאופיק אל-סויידי: "תסקיט אל ג'נסיה אל עיראקיה" (ביטול האזרחות העיראקית). החוק, שנחקק במפתיע, התיר ליהודים שרצו לעזוב את עיראק לעשות זאת, בתנאי שהם יוותרו על אזרחותם העיראקית. החוק הביא לכך, שבמשך כשנה חוסלה כמעט כל הקהילה היהודית, שחיה בעיראק כ-2600 שנים, ולשובה למולדתה ההיסטורית – ישראל.

חקיקת החוק הייתה התפתחות מרעישת, כיוון שהיה ברור לשלטונות העיראקיים, שפני היהודים לישראל, למרות זאת, החוק נחקק. ניתן לומר שחקיקת החוק הייתה גם כורח המציאות. שכן, באותם הימים יהודים רבים ברחו מהמדינה, באמצעות תנועת המחתרת הציונית, וגם באופן עצמאי. היהודים נסו על נפשם מהמדינה שהפלתה אותם לרעה, שנאה ורדפה אותם, בגלל היותם יהודים. הם עזבו את עיראק כפליטים, בהותירם את רכושם שהותרם ("הוקפא", בלשון החוק), מכוח חוק שהממשלה העיראקית חוקקה בעשרה במרץ, 1951. ממשלת עיראק התירה ליהודים לעזוב את עיראק. היהודים שעזבו באורח חוקי והיהודים שהבריחו את גבולות המדינה, דרך הררי איראן או דרך מדבריות סוריה וירדן, היו מלוכדים מסביב למטרה ברורה אחת: לצאת מעיראק. בין אלה שהבריחו את הגבול דודתי דליה ובני דודתי ויקטוריה שלמה ואחותו דוריס. שלושתם נתפסו ושהו בבית סוהר. סיפור המופלא של עליית יהודי עיראק מתועד, כהווייתו, בספרו של מרדכי בן פורת: "לבגדד וחזרה – סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה".

המטוסים המריאו

ביום שישי, 19 במאי 1950, בשעות הצהריים, המריאו שני המטוסים הראשונים משדה התעופה בבגדד לכיוון קפריסין. במטוסים היו קצינים עיראקים, שתפקידם היה לוודא שהם אינם טסים ישירות לישראל. במקביל שגרה ישראל לקפריסין מטוס אל על, שהעביר את העולים מעיראק לישראל. הרבנים הראשיים בארץ התירו את נחיתת מטוס אל על בשדה התעופה, חרף כניסת השבת. היה זה תחילתו של "מבצע עזרא ונחמיה", שאורגן על ידי מרדכי בן פורת. שלמה הלל, בזהות בדויה כמובן, תיאם אותו עם ראש

הקהילה, יחזקאל שם טוב, ועם ראש ממשלת עיראק, תאופיק אל סויידי. במבצע, שנמשך עד ינואר 1952, הגיעו לישראל 110,668 יהודים ב-900 טיסות: 38,000 מהם הגיעו בטיסות דרך קפריסין ו-72,618 הגיעו בטיסות ישירות לישראל. בנוסף לכך 10,000 יהודים הבריחו את הגבול לפרס, וממנה הגיעו לישראל. בסך הכול יצאו מעיראק, עד סוף 1952, 119,000 יהודים מתוך קהילה שמנתה 138,000 נפש. כיום נותרו בעיראק שישה יהודים בלבד. ממש לא ייאמן.

בהסתמך על שנתון הלשכה לסטטיסטיקה משנת 2012, מהווים יוצאי עיראק את הפלח השלישי באוכלוסייה היהודית של ישראל. קודמים להם יוצאי ברית המועצות לשעבר ומרוקן. במספרים מוחלטים: מספר יוצאי עיראק החיים בישראל הוא 235,000 – מתוכם כ-61,000 ילידי עיראק, וכ-174,000 ילידי ישראל.

הוי ארץ הולדתי...

מרבית היהודים שיצאו מעיראק הגיעו לישראל, ומיעוטם פנה לארצות אחרות באירופה, לארה"ב, לקנדה ולאוסטרליה. הללו העדיפו את הלא נודע על פני החיים האכזריים בעיראק. חלק מהיהודים שנותרו בעיראק, לאחר תום תקופת היציאה הלגאלית, עשו זאת ממניעים עיראקיים-פטריוטיים. ביניהם היו: המשורר אנואר שאול, הסופר מאיר בסרי, שכהן כראש הקהילה האחרון בבגדד והרב הראשי ששון חצ'ורי. היו יהודים שחששו להסתכן בהרפתקאות, והיו שרצו לחסל את עסקיהם ורכושם והמתינו לימים טובים יותר. אולם, בסופו של דבר, גם היהודים שנותרו בעיראק עזבו, כעבור מספר שנים, את אשר "אהבה נפשם", כאשר נקרתה בידם ההזדמנות לכך.

עד כמה נאמן היה המשורר היהודי, אנואר שאול, לעיראק ארץ הולדתו, ניתן לקרוא בשיר שכתב, שאת תרגומו לעברית אני מביא כאן:

ממשה ירשתי את אמונתי, ובצל דת מחמד חסיתי
 סובלנות האסלאם היא חסותי, ומליצות הקוראן מקור השראתי
 אומת אחמד הערצתי, למרות אמונתי ביהדותי
 בעקבות סמואל (בן עדיה, המשורר היהודי שחי בערב לפני עליית האסלאם) אלך
 באמונתי,
 בבגדד אהיה מאושר, או לא אהיה...

גילוי הנאמנות המדהים הזה לא סייע לאנואר שאול. כעבור שנים מעטות, הוא תקף בשיר אחר, שונה בתכלית, את יחסה המפלה לרעה של ממשלת עיראק למתי מעט היהודים שנותרו בעיראק.

ההזדמנות ליציאתי מעיראק באה כאשר דודתי ויקטוריה, ובעלה איליה, החליטו להירשם לעלייה לישראל על פי חוק "הוויתור על האזרחות". דודתי ובעלה הסכימו לצרף אותי לרישום לעלייה כבנם, בנוסף לילדיהם. הדבר חייב ביצוע רישום כוזב במשרד המרשם להגירה. והוא התאפשר באמצעות תשלום שלמונים לעורך דין מוסלמי שטיפל בהסדרת הרישום. שמי שונה מפואד משה גבאי, לפואד איליה מנשה וניתן לי מספר הגירה: 33013. דבר הזיוף נשמר בסוד עד להגעתי ארצה.

בתום הרישום הפורמאלי ליציאתי מעיראק, שכר אבי עבורי מורה פרטי, כדי להכיני לבר המצווה, ותוך כדי כך גם ללמדני את השפה העברית. לימוד שהיה אסור בתכלית האיסור על פי חוקי החירום העיראקיים. המורה, שהיה חזן במקצועו, אמנם עסק בהוראת התפילות, אך מדי פעם היה מתרגם ומפרש מילים בספר התפילה. שיעורי תפילה אלה הוסיפו לי יידע בשפה העברית. כמובן לא בעברית הצברית, אותה זכיתי לשמוע בהגיעי לישראל. שיעורים אלו נמשכו עד למועד יציאתנו של המורה לישראל. לכבוד הפרידה הצפויה הוא ערך בביתנו, בנוכחות בני המשפחה, חזרה כללית לתפילת בר המצווה והנחת התפילין, שאמורה הייתה להיערך, מאוחר יותר, בישראל. למרבה הצער, צוק העיתים והפרידה מהוריי, לא אפשרו עריכת חגיגת בר מצווה כהלכתה בישראל.

בטרם עזבה סבתי מסעודה את בגדד, החליטה לערוך "ביקור שורשים" באל כפל (צ'פל), העיירה בה נישאה לסבי ששון וגידלה את ילדיה, עד שעברה יחד איתם לבגדד. הוריי הרשו לי להתלוות אליה למסע לאל כפל. עיירה קטנה השוכנת על גדות נהר הפרת, מוקפת שדות ומטעי תמרים. על פי המסורת, נמצא בעיירה קברו של הנביא יחזקאל. בחג השבועות ("עיד אל זיארה"), נהרו יהודי בבל בהמוניהם כדי לפקוד את קבר הנביא. הם שהו במקום תקופה ארוכה והתארחו באכסניות באזור הקבר. שמחה והמולה גדולה שררו אז בעיירה, ובתי בני הקהילה היו פתוחים לרווחה לאורחים הרבים. קברו של הנביא יחזקאל היווה את הבסיס המוחשי לקשרים הרגשיים האמיצים בין יהודי בבל. עד כמה קשר זה הוא אכן מוחשי, ניתן לראות ביהודים הרבים הנושאים את השם הפופולארי: יחזקאל.

ביקור הפרידה באל כפל היה חוויה מיוחדת עבורי. נלוויתי לסבתי כאשר פקדה את הקבר גדול המידות, הממוקם בתוך אולם בו הסתופפו בימי חג עולי הרגל הרבים. היא מלמלה מילות תפילה, בקשה ותחינה ונפרדה ממנו בעיניים דומעות. בשובנו לבגדד הלכה סבתי לבית העלמין היהודי ופקדה את קבר סבי ששון. לאחר מכן היא טסה, עם ילדיה (דודיי), לישראל. כעבור כשנה, טסתי גם אני לישראל, עם הוריי ואחיי, בהותירנו אחרינו את רכושנו, כולל מטע התמרים באל כפל.

"הסעודה האחרונה"

ה-17 ביוני 1951 נקבע כמועד טיסתי מבגדד לישראל, יחד עם בני משפחתי החדשה, היא משפחת דודתי ויקטוריה. בינתיים, נוכח המצוקה בה היו נתונים היהודים בעיראק, רבים מהרו להירשם לעלייה, במסגרת "חוק הוויתור על האזרחות", בטרם יפוג תוקפו באפריל 1951. בין הנרשמים האחרונים היו גם הוריי ואחיי הצעירים: פרדי, יוסי וששון. צחוק הגורל הוא, שמועד טיסת הוריי ואחיי נקבע לאותו היום בו נקבעה טיסתי. כך הגענו יחדיו לשדה התעופה של בגדד. אך נמנעתי מלשוחח עם הוריי ואחיי, עד הגענו ארצה. כאן, בארץ, מיהר אבי לשנות את רישומי שמי לשם המקורי: פואד גבאי.

ערב הטיסה לישראל, לבשנו את בגדינו החדשים – חליפות מחויטות. על ראשינו חבשנו מגבעות אירופאיות עשויות קש. את ה"סידארה" (כובע בצורת סירה), אותו נהג אבי לחבוש בלכתו לבית הכנסת, הותיר בבגדד. למזכרת נצח...

נסענו לשדה התעופה של בגדד באוטובוס, בו אולצנו לעבור בדיקות דקדקניות, שנערכו על הגוף. גם הכבודה נבדקה בקפדנות. השלטונות העיראקיים חששו פן היהודים יבריחו דברי ערך, בתוך מזוודותיהם. לכן, המוכסים העיראקיים רוקנו את המזוודות, שפכו את תכולתן על השולחנות, פשפשו בחפצים ובדקו בדפנות המזוודות. משלא מצאו דבר מה אסור, החזירו התכולה באי סדר, בלי להקפיד על החזרת כל החפצים למזוודה המתאימה. המוכסים העיראקיים גם לא דאגו לנעול את המזוודות הבדוקות, והניחו אותן אחת על גבי השנייה. כשראה אבי את הנעשה, ומתוך חשש גלוי לחפצינו, סימן לי להתגנב לכיוון המזוודות ולנעול אותן. כך זכינו לקבל, בהגיענו ארצה, את מרבית חפצינו בשלמותם. בגלל ההמתנה הארוכה להמראת המטוס, שנמשכה כל הלילה, האחראים על הטיסה הגישו לנו כריכי עוף. זו הייתה "הסעודה האחרונה" לפני צאתי מעיראק. אני זוכר אותה משום שהייתה ערבה לחיכי במיוחד. חלפו עוד מספר שבועות, בישראל, בטרם זכיתי לטעום שוב בשר עוף.

השכם בבוקר ה-18 ביוני 1951, במזג אויר קריר עדיין, עלינו למטוס מסוג "סקיי מסטר" שמושביו היו ספסלי עץ צרים, במטרה לחסוך במקומות ישיבה. הייתי בין הראשונים שעלו למטוס. דרך החלון צפיתי בעליית הנוסעים, שעשו דרכם בשקט ובסדר מופתי, מחשש שרעש מיותר עלול לעצבן, חלילה, את הקצינים העיראקיים שעמדו ליד כבש המטוס. הוריי ואחיי היו האחרונים שעלו למטוס. רק אז הרשתי לעצמי להתרווח במושבי. גלות בבל, שנמשכה למעלה מאלפיים שנה, באה לסיומה – כאן ועכשיו – לאחר טיסה של שלוש שעות בלבד בין שתי המולדות – הפיזית וההיסטורית.

במבט לאחור, ניתן לומר שהייתה זו טיסה לא נוחה, מכל הבחינות, מלווה בטלטולים קשים ובצפיפות. אולם העולים קיבלו זאת, מי באהבה ומי בהבנה. רווח לכולנו רק

כאשר המטוס נחת בשדה התעופה, שנודע אז בשם "לוד", על שם העיר לוד בה שכן. ירדנו מהמטוס, מטושטשים ומבולבלים, אך מאושרים. סוף סוף הגענו למחוז חפצנו: ישראל. פקידים, בסבר פנים חמור, הובילונו לחדרים נפרדים לגברים ולנשים. שם רוססנו באבקת די. די. טי על הראש, מתחת לבית השחי ועל שיער הערווה. היה זה עלבון צורב לעולים שבאו לארץ מולדתם כשהם רחוצים, נקיים ולבושים בבגדים חדשים. איש לא התלונן. קיבלנו זאת בהבנה. אחד העולים, איש מבוגר יחסית, אף התייחס לכך בהומור, ואמר בשפה הערבית לאיש שריסס אותו: "תמשיך לרסס ותהרוג את כל המיקרובים העיראקים...".

בתום הריסוס הובלנו לאולם גדול, יחסית, שבמרכזו עמד שולחן צר ועליו היו מונחות פרוסות לחם שחור, מרוחות בנוזל דמוי ריבה. ליד הפרוסות עמדו כוסות ובתוכם היה נוזל דמוי תה. הוזמנו להתכבד, אך איש מבין העולים החדשים לא נגע בפרוסות הלחם, או לגם מהתה. על פני המבוגרים נכרה אכזבה מקבלת הפנים הצוננת והדלה בארץ האבות. לכשעצמי, הייתי שרוי בהלם ובשמחה גם יחד: הנה, כעבור מספר שעות ואני כבר לא בבגדד, אלא בישראל.

בשדה התעופה שמעתי על הרעיון להשתלב במסגרת חברת נוער בקיבוץ. הדבר קסם לי. לא ידעתי דבר על הקיבוץ ותנאי החיים בו, אך דמיינתי לעצמי שמדובר בבניין ענק בו חיים ולומדים בני נוער. לא ידעתי דבר על משטר העבודה, שהינו אבן יסוד במסגרת החיים בקיבוץ. בנסיעה משדה התעופה למחנה הקליטה בעתלית, ראיתי לראשונה, בתדהמה רבה, את הים התיכון. התפעלתי מגודלו העצום, כמובן ביחס לנהר החידקל המוכר לי. הוריי השתכנעו, נוכח המצוקה שבה היו נתונים במחנה הקליטה, לאפשר לי להצטרף לחברת נוער בקיבוץ. הם ואחיי הצעירים נותרו במחנה הקליטה להתמודד עם הקשיים העצומים, במיוחד בנושא הדיור, כיוון שהבית שאבי רכש בחיפה, עוד בהיותנו בבגדד, לא היה מוכן למגורים. כך החלה מסכת תלאות ארוכה ואכזרית של ניתוק מבית מרווח בבגדד, למגורים בצריף עץ קטן בישראל.

בקבוצת מצובה

בינתיים, הצטרפתי לחברת נוער בקבוצת מצובה שבגליל המערבי לא נעשתה בנקל. הסתבר לאחראים במחנה הקליטה שגילי הצעיר, כ-13 שנים בלבד, צעיר מגילאי הנערים והנערות שבחברת הנוער. גם כאן נמצא פתרון קסם לבעיה – פתרון נוסח "הזיוף מבגדד" והפעם: זיוף הגיל. במכתב שנשלח למנהלי קבוצת הנוער בקיבוץ מצובה, נרשם שנולדתי בשנת 1936 ולא ב-1938, ובכך בא לציון גואל... חשבתי לעצמי: כדי להגיע לישראל היה צריך לזייף את שמי, וכדי להצטרף לחברת הנוער בישראל, היה צריך לזייף את גילי... איזה עולם! במשיכת קולמוס ניתן לפתור בעיות...

פרק רביעי

עם מגבעת אירופית בארץ השמש

ההליכה לקיבוץ

לאחר שהות קצרה במחנה הקליטה והמיון בעתלית, בתנאי חיים שלא ידענו ולא הכרנו – באוהל קטן ללא מקלחת ומטבח, נמסרה לי הודעה על מועד יציאתי לקבוצת מצובה (כך הוגדר, באותם ימים, קיבוץ קטן מימדים. הגדרה זו בוטלה, במהלך השנים. ומעתה כל הקיבוצים שווים...). ב-4 ביולי 1951 נפרדתי מהוריי ואחיי, והתייצבתי במשרדי מחנה הקליטה, עם מזוודה קטנה ביד. הוריי לא גילו סימני דאגה לקראת נסיעתי למצובה. הם היו בטוחים שתנאי חיי בקיבוץ יהיו טובים יותר מאלה שבמחנה הקליטה, וגם לא חששו לביטחוני האישי בישראל, מדינת היהודים.

פקיד עליית הנוער, שקיבלני במשרד המחנה, הבטיח להוריי שהוא ידאג אישית שאגיע לקיבוץ בשלום. הפקיד מסר לי תעודת עולה שנשאה את המספר: א 017048, ועליה הוטבעה חותמת שחרור ממחנה הקליטה. קראתי בתעודה את שמי, מועד הגעתי ארצה, שמות הוריי ואת יעדי הבא: קבוצת מצובה שבגליל המערבי. בשולי עמוד ההטבות שבתעודה נרשם: "קיבל המחאת אגד לנסיעה מעתלית לקבוצת מצובה, לשם סידור סופי". זה הכול! כך הושלמה הכנתי לעזיבת מחנה הקליטה ויציאתי לחיי החדשים.

שמחתי בלבי על שאני עוזב את מחנה הקליטה. היה מתסכל לראות עולים חדשים מתרוצצים עם מזוודות, ארגזי פח וצרוורות מסע, נאבקים על קבלת צריף ואוהל ללינת בני משפחותיהם. היה מעליב לראות התגודדויות ומריבות לקבלת מנות אוכל ועומות ולא טעומות. היה מחריד להתעורר לקולות הרמקול הצווחני: "עולים מעיראק", "עולים מרומניה". העולים נקראו להתייצב במשרד המחנה לקבלת הצבה לאחת המעברות, או לקבלת חפצים אישיים שנתקבלו עבורם לאחר הגעתם למחנה הקליטה. המחזה שנגלה במחנה הקליטה היה סוריאליסטי: עולים הסתובבו אנה ואנה בחוסר מעש, לבושים במיטב חליפותיהם המחויטות וחבושים מגבעות אירופאיות. הם היו משוכנעים, לפי מה ששמעו בעיראק, שהמגבעות האירופיות הן כיסוי הראש הנהוג בארץ הקודש!...

העולים הביטו על ההווה העגום, בהשוותם אותו עם האתמול השופע. עוולות האתמול נשכחו לחלוטין, והדאגה הייתה נתונה להווה ותלאותיו. הפקידים במשרדי המחנה התייחסו אל העולים כאל מספרים. תעודת העולה הפכה למסמך הזיהוי האישי הבלעדי, שבלעדיו העולה אינו קיים, ואינו יכול לזכות לטיפול החיוני להמשך ההתארגנות. תוהו ובוהו היה במחנה: עולים מבני מעמדות שונים בעיראק התערבבו זה בזה. שוויון מוחלט שרר במחנה בתנאים ובתלאות, למגינת לבם של בני המעמד המבוסס. במחנה שהו גם עולים מארצות אחרות, בהירי עור, לבושם מרופט ושפת דיבורם איננה מובנת.

שאלות התעוררו לגבי מוצאם, ואם אכן הם יהודים. העולים מעיראק גילו, לאכזבתם, שארץ ישראל איננה מה שתיארו לעצמם כארץ מערב אירופית במנהגיה ובגיבוניה. לתדהמתם, גילו שיש הבדלים עמוקים בין נורמות החיים המזרח אירופיות, הנהוגות בארץ, לבין הנורמות המערב אירופיות שעליהן שמעו, ואת חלקן אף הכירו. לאכזבתם, גילו שנורמת החיים השולטת בארץ היא זו של מזרח אירופה, הנעדרת את הסגנון המעודן שעליו שמעו. תרבותם וחינוכם של מרבית יהודי עיראק היו ביסודם מערב אירופיים: אנגליים וצרפתיים.

הסופר יצחק בר-משה, בספרו "יציאת עיראק" בתרגומו של ניר שוחט, שפורסם בשנת 1977, היטיב לתאר את האווירה בקרב העולים מעיראק: "הם גילו שהארץ הזאת אינה יודעת דבר עליהם, איש אינו שם לב לגורלם... היו שצעקו והיו כאלה שנדמו וחיכו לבאות. הכול היה חדש: הלשון, התושבים, המנהגים, אורחות החיים, המגורים, העבודות, המחשבות. הכול חדש, הכול שונה, רק העבר שהושלך לקרן זוית נשאר כמות שהוא".

הותרתי מאחוריי את המהומה, אי הסדר ותנאי החיים הקשים במחנה הקליטה, ויצאתי ממנו. נלוויתי לפקיד "עליית הנוער", שדיבר ערבית, ועלינו לאוטובוס שהסיענו עד לתחנה המרכזית בחיפה. הוא הביא אותי לתחנת האוטובוסים, וביקש ממני להמתין לאוטובוס מספר 13. הפקיד רשם על פתק קטן: "מצובה-הגליל המערבי", הנחה אותי למסור לנהג את הפתק שעליו רשם את יעד הנסיעה, ונפרד ממני. הוא לא אמר לי מה משך הנסיעה למצובה, וגם לא שאל אם אני זקוק לדבר מה כגון אוכל, או שתייה. אז, בגילי הצעיר, לא ייחסתי חשיבות לכך. בראש מעייניי היה להגיע לקיבוץ הנכסף.

במזג אויר חם המתנתי לאוטובוס המיוחל. בעודי מהרהר בעתידי הבלתי נודע, הגיע בינתיים אוטובוס מס' 13א'. הראיתי לנהג האוטובוס את הפתק שבידי. הוא אמר לי למסור לו את כרטיס הנסיעה, והפטיר: "תעלה". התיישבתי מאחורי נהג האוטובוס, אך לא הייתי רגוע. לפני שהתניע את האוטובוס הושטתי לו שוב את הפתק שעליו רשום היעד – מצובה. הוא הרגיע אותי בתנועת יד עצבנית. בלית ברירה, ישבתי והמתנתי, תוך התבוננות על הנוף הנשקף מהחלון. האוטובוס חצה את העיר התחתית של חיפה, ונסע בכביש המוביל לנהריה. הוא עצר בתחנות, בהן עלו וירדו נוסעים רבים. התמלאתי דאגה וצפייה לבאות: הייתכן שכל הנוסעים באים למצובה? אם כן, הקיבוץ איננו בניין ענק, שבו חיים ולומדים נערים ונערות, כפי שדמיינתי. לא הרשיתי לעצמי לשקוע בחלומות. חזרתי לעקוב אחר נהג האוטובוס, מחשש שאחמיץ את הנחייתו לגבי הגעתנו למצובה. אך כלום, הנהג המשיך בנסיעתו. ניסיתי להפנות את תשומת לבו ועמדתי לשנייה, היה נדמה לי שהוא הבחין בי, ונרגעתי. בינתיים האוטובוס החל לטפס במעלה הר. השתאתי למראה ההר והאוטובוס המטפס עליו בדרך פתלתלה.

המראה היה בבחינת "חידוש" עבורי, שכן בבגדד ובעיר בצרה, בה ביקרתי, לא ראיתי מימי הר. התרגשתי מהחווייה, וקיוויתי שאכן קרוב הוא יעדי. האוטובוס המשיך לטפס, להשתנק בסיבובי ההר ולזנק קדימה, עד שהגיע לרחבה על פסגת ההר. האוטובוס עצר ונוסעיו ירדו ממנו.

כאשר הבחנתי שנהג האוטובוס אוסף את חפציו ועומד לרדת, הראיתי לו שוב את הפתק שבידי. או אז נתן טפיחה על מצחו, מלמל משהו לעצמו, ויש להניח שאמר: "אוי שכחתי אותך!". אחר כך אמר דבר מה, שממנו הבנתי שהגעתי ל"חניתה" במקום למצובה. הוא אמר לי לרדת מהאוטובוס ולהמתין בסנדר שחנה בקרבת מקום. טיפסתי על ארגז הסנדר והתיישבתי על ספסל בחלקו האחורי, משם שמעתי את שקשוק הכלים שעלה מחדר האוכל הסמוך. היה כבר צהרי היום, והוגשה ארוחת צהריים לחברים ולאלה שהגיעו באוטובוס, כולל הנהג. ריח האוכל עלה באפי ובני מעיי המו. הרעב והצמא תקפו אותי. ראיתי על רצפת הסנדר עגבנייה. הרמתי אותה, ניקיתי אותה בידי ואכלתי אותה. לצערי, לא היה בה כדי להשביע את רעבוני.

ישבתי עוד זמן מה, עד שנוסעי הסנדר סיימו את ארוחת הצהריים ועלו עליו. נהג הסנדר, שכפי הנראה דווח לו כבר שיש נוסע למצובה, עשה סימן לתוזה. הסנדר החל מפלס דרכו במורד ההר. החזקתי בדפנות הסנדר כדי שלא ליפול. כעבור זמן קצר, יחסית, עצר הסנדר בהצטלבות הכביש היורד מחניתה עם הכביש הראשי המוביל לנהריה. נהג הסנדר קרא לי לרדת והראה לי את גגות הרעפים האדומים הרחוקים של בתי מצובה. הוא סימן לי ללכת על הכביש הראשי ואמר לי: "תלך לשמה!", שתי מלים בעברית שכבר הבנתי את משמעותן. הוא פנה ימינה והמשיך בנסיעתו לכוון נהריה.

נותרתי על הכביש הראשי, מביט לעבר גגות הרעפים האדומים של בתי מצובה. בלית ברירה, התחלתי ללכת בכביש התלול. חיש נעלמו מעיני גגות הבתים. מאחר ולא חוויתי בחיי הרים, על עליותיהם ומורדותיהם, חששתי שאאבד את דרכי. כדי לוודא, שאכן אני עדיין בכוון הנכון, עליתי חזרה להצטלבות הכביש שממנה כיוון אותי נהג הסנדר. להפתעתי ראיתי, שהנהגות בתי מצובה עדיין עומדים על תילם! ירדתי במדרון הכביש ושוב הם נעלמו לי. הפעם החלטתי לא להמשיך את דרכי בכביש, אלא לחצות את השדה, ולטפס רגלית על ההר עליו שוכנת קבוצת מצובה. כך הבטחתי את כיוון הליכתי ליעדי. במבט לאחור אני תוהה מהיכן שאבתי את האומץ והכוח לטפס על ההר, שלא לדבר על הסכנות הכרוכות בכך. חציתי שדה חרוש עד שהגעתי להר והחילותי לטפס עליו, תוך כדי הזזת שיחים קוצניים, בעזרת המזוודה הקטנה שבידי. הטיפוס נמשך ונמשך, ולא ראיתי את אפס קצה של מצובה. לפתע שמעתי קולות, וראיתי לפניי שביל.

טיפסתי בשביל והגעתי למאהל דוברי ערבית. יושבי המאהל (מאוחר יותר הסתבר שהיו אלה דרוזים שעבדו בקבוץ), ישבו ולגמו קפה. הם נדהמו לראות אותי: הופעתי הייתה מרושלת, בגדי קרועים, ידי שרוטות וכולי מיוזע. ביקשתי שיכוונו אותי למצובה. הם הציעו לי לנוח ולשתות איתם דבר מה. לגמתי מים כי הייתי צמא מאד, אך לא רציתי להתממה יתר על המידה, לכן חזרתי וביקשתי שיכוונו אותי למצובה. מן הסתם הם ראו את הדאגה שעל פניי וביקשו להרגיעני שמצובה איננה רחוקה, ואמרו שידאגו להובילני לשם. אחד המבוגרים שבחבורה פנה לצעיר, מיושבי המאהל, וביקשו ללוות אותי. נרגעתי. הנה, סוף סוף משהו מובילני ליעד המיוחל, ולא רק מכוון אותי בסימנים...

טיפסנו על ההר כברת דרך לא מבוטלת, וכעבור זמן קצר הגענו למצובה דרך שביל צדדי, ולא דרך הכניסה הראשית. הבחור שהובילני דאג להביא אותי לצריפי חברת הנוער.

לאחר תלאות רבות – שרוט, מטונף, רעב וצמא – הגעתי ליעד: מצובה. האם זה הקיבוץ שאותו דמיינתי? לא ולא. למראה עיניי, נתפסתי לאכזבה גדולה ולא ידעתי מה עליי לעשות. בינתיים, התאספו סביבי בחורים ובחורות יוצאי עיראק, לבושים חולצות, מכנסיים קצרים וחצאיות חאקי. ביניהם הייתה גם בת דודתי ברטה, וכמה מהם הכרתי מבית הספר בבגדד. הם סיפרו לי שהם שוהים כאן מזה מספר שבועות, ושהתרגלו כבר לתנאי החיים החדשים. הופתעתי מאד למשמע אוזניי. אחד הצעירים דאג להזעיק למקום את מדריך חברת הנוער, שלמה זיו, שקבלני בברכת שלום ובחיוך לבבי. לא הבנתי דבר ממה שאמר לי. מסרתי לו את הנדירות שהבאתי עמי ממחנה הקליטה. הוא שאל אותי, באמצעות אחד הבחורים העיראקיים שכבר למד עברית, מספר שאלות: היכן נולדתי, באיזה בית ספר למדתי ובן כמה אני. למרות שהייתי מבולבל, מאוכזב ומתוסכל, זכרתי לציין את גילי המזויף. לאחר מכן, היפנה אותי לנוח על אחת המיטות בצריף המגורים, ואמר לי שלמחרת נשוחח על התכניות. איזה תכניות? עבודה ולימודים. לימודים – מובן לי, אך עבודה... מה עבודה? זהו. בארץ-ישראל צריך לעבוד. תמו חיי הבטלה של בגדד...

בכניסה צדדית

מפגשי הראשון עם הקיבוץ הנחיל לי אכזבה עמוקה. הגעתי למצובה בכניסה צדדית, בדרך חתחתים, בשבילי עפר, ולא זכיתי במאור פנים. לילי הראשון במצובה עבר עליי במחשבות רבות ומגוונות. לראשונה אני לבד, ואני אמור להחליט לגבי המשך דרכי ועתידי. נרדמתי מרוב עייפות ושקעתי בתרדמה עמוקה, ממנה התעוררתי רק עם שחר ראשון. שני הנערים, שישנו בחדר בו ישנתי, התעוררו אף הם לקולות פעמוני היקיצה שהיו פוזרים בקיבוץ. בזווית העין הבחנתי בהם, כשהם מתלבשים בבגדי עבודה,

נועלים נעלי עבודה ויוצאים בריצה. שאלתי אותם לאן הם ממהרים, והם השיבו: לחדר האוכל ולעבודה. מאחר שלא התעניינתי באוכל ובעבודה, המשכתי לשכב במיטה ולחשוב על המשך דרכי. כעבור זמן מה נכנסה לחדר המטפלת של חברת הנוער, דסי בנאי, וסימנה לי לבוא אחריה, לחדר שהיה ממוקם בסוף צריף המגורים, ששימש כמחסן ציוד, שכלל בגדים אחידים שניתנו לבני הנוער. בלי אומר ודברים הניחה על שתי ידיי המושטות, חולצות ומכנסי חאקי קצרים ובגדי עבודה. היא העיפה מבט קצר לעבר כף רגלי ונתנה לי סנדלים ונעלי עבודה. לקחתי את כל הכבודה למיטתי ולא הבנתי מה אני אמור לעשות בהם.

בשעות הצהריים שבו שותפיי לחדר מעבודתם. הם הציעו לי להתלוות אליהם למקלחת הגברים, ומשם הלכנו לחדר האוכל. האוכל שהוגש לא היה לטעמי, אך חבריי האיצו בי לאכול בכל זאת. אחרת, הזהירו אותי, "תישאר רעב. אין כאן אוכל ביתי ואין מסעדה", הבהירו לי חזור והבהר. אכלתי מעט ירקות טריים ולגמתי מרק, שהוגש לשולחן בקערת אלומיניום. הייתי מאוכזב מתוכנו הדל של המזון ומצורת הגשתו העלובה. הבנתי שזה מה שיש. מכל מקום, האוכל נראה טוב בהרבה מהאוכל שהוגש במחנה המעבר. חצי נחמה...

בכך לא תמה מסכת חוויותיי. בערב, נלקחתי שוב לחדר האוכל. הפעם לא כדי לאכול אוכל לא טעים, אלא כדי לחזות בהצגת תיאטרון של שחקנים שבאו מהעיר, במטרה לבדר את חברי הקיבוץ. אנו, הצעירים חברי חברת הנוער, הושבנו בשורה הראשונה, ממש ליד הבמה המאולתרת שהוקמה לצורך ההופעה. תוך זמן קצר האולם הוחשך, ועל הבמה עלו והופיעו דמויות שנראו לי מאד מוזרות, שדיברו, שרו וצחקו והצחיקו. לא הבנתי מילה אחת מהנאמר, דבר שגרם לי לתסכול נוסף – הפעם בגלל אי ידיעת השפה העברית ואי הבנת המתרחש סביבי. הייתי בהלם מוחלט. לא יכולתי להיעזר בחבריי, שכן גם הם בקושי הבינו את תוכן הדברים המדוקלמים. כעבור זמן הבנתי שההצגה הייתה פרקים מתוך "החולה המדומה" של מולייר, בכיכובם של שחקני הבימה, מאופרים ולבושים בבגדים ססגוניים מרופטים, כיאה לימי צרפת במאה ה-18. כך חוויתי עוד חוויה טראומטית ביומי הראשון בקיבוץ.

בשובנו לצריפי המגורים, נודע לי שסדר יומי יהיה כדלהלן: עבודה – משעה 06:30 בבוקר ועד 11:30; לימודים – משעה 14:00 ועד 18:00. ביומי הראשון בקיבוץ הייתי פטור מעבודה, אך ללימודי העברית נתבקשתי להצטרף. השתוקקתי ללמוד עברית, ושמחתי על ההזדמנות הראשונה לשבת בכיתת לימוד בישראל. בינתיים, נמסר לי שהוצבתי כבר למחרת היום לקסיף העגבניות. שאלתי: "מה זה?". חבריי החדשים צחקו והחלו לתאר בפניי את תלאות עבודת הקסיף בשמש הקופחת, דבר שלא תרם לעידוד

רוחי. קמתי השכם בבוקר, יחד עם כולם, כדי ללכת לחדר האוכל ולאכול את... דייסת האורז והחלב התפלה, בלשון המעטה, שהוגשה בסיר גדול. לאחר מכן, בתום ארוחת הבוקר הדלה, הצטרפתי לנערים שישבו על הפלטפורמה, שנגררה על ידי טרקטור, לשדות העגבניות. הוצבתי ליד ערוגה. אחד הבוגרים הסביר כיצד יש לקטוף את הירק האדמדם. העבודה לא מצאה חן בעיניי. לא ידעתי כיצד להתחמק ממנה, ולכן המשכתי בה, יחד עם חבריי החדשים. קטיפת העגבניות היה לעבודת כפיי הראשונה בישראל, וכך למדתי את משמעותו של המושג "העבודה היא חיינו..."

מנפלאות הקסם הישראלי

לא שיערתי ולא דמיינתי לעצמי, כי העבודה תהיה חלק מרכזי בחיי החדשים בישראל. כאשר הבנתי שאין מנוס מכך, התחלתי להתעניין בעבודה הקרובה ללבי. מילדותי נסיתי לעסוק בעבודות מכאניות, בעיקר כתוצאה מהעיסוק בתיקון אופניים בבגדד. התחלתי להתעניין בהצטרפות לעבודה במסגריית הקיבוץ, אך נאמר לי שיש להמתין, ובינתיים עלי לעסוק בגינון ונוי – ענף שהיה באחריותו של אברי סגלי. אברי לימד ציור בהונגריה, הגיע ארצה בסוף מלחמת העולם השנייה, ולימים הפך לצייר מוכר בישראל. הוא הציג מיצירותיו בעולם והגיע אף לסידני שבאוסטרליה, כאשר כיהנתי בה כקונסול כללי, בשנים 1986–1990.

לראשונה בחיי, שמעתי סיפורים על קורות השואה ונוראותיה. שמעתי זאת מפי אברי סגלי, שהיה בעצמו ניצול שואה. סיפורו האישי, ובמיוחד הדרך בה ניצל, ריתק אותי. סיפוריו ריגשו אותי, ועוררו בי את הסקרנות ללמוד ולדעת על השואה.

בהנחייתו של אברי, עסקתי בעבודות הגינון, שכללו הרכבת ממטרות, החלפת צינורות וכיסוח הדשא. המשכתי בכך עד שהשתלבתי במסגרייה. רציתי לעבוד, באופן מיידי, במכונות החיתוך והריתוך. אך הדבר לא הותר לי. הוטלו עליי עבודות יד מייגעות שונות ומשונות, כמו שיופים למיניהם וניקיון מכונות. במשך הזמן רכשתי ניסיון, ולמדתי ריתוך חשמלי והפעלת גנראטורים לחשמל, שהיו חיוניים להספקת חשמל לקיבוץ, ובמיוחד למפעל הטקסטיל שפעל בו. כשנתיים עבדתי במסגרייה והתחלתי להרגיש עצמי כ"מומחה", הנושא באחריות כבדה לפעילותו התקינה של הקיבוץ. כיצד הפכתי במהירות מנער מבגדד לקיבוצניק? מן הסתם אווירת חיי החופש בקיבוץ ושאיפתי להתערות בחיי ארצי החדשה במהירות האפשרית, תרמו רבות לכך.

הורה וקרקוביאק בזוגות

מה עשו שנתיים וחצי של חיים בחברת הנוער במצובה לבני הנוער מעיראק? שלושים ושמונה נערים ונערות קטנים וצנומים, נבוכים ונדהמים במקום זר וחדש, זרים לשפה, לארץ ולמנהגים?

בתוך זמן קצר, יחסית, הפכנו לבני נוער חסונים, דוברי השפה העברית הישראלית ומושרשים בארץ. ידידי, הסופר אלי עמיר, היטיב לתאר את החיים והאווירה במסגרת חברת נוער בספרו: תרגול כפרות. זה סיפורה של חבורת נערים ונערות בקיבוץ, בראשית שנות החמישים. הספר, כידוע, הפך לרב מכר ותורגם לשפות רבות.

מדריכי חברת הנוער, שלמה זיו, דסי בנאי וחנן לב, עשו כמיטב יכולתם לנתק אותנו ממנהגי העבר ולהחדיר בנו את הישראליות החדשה. הם עשו רבות כדי שנתגבר על הניתוק שלנו מחיי השלווה בתוך המשפחה ומהמעבר הפתאומי לארץ חדשה, זרה ובעלת מנהגים וקצב חיים שונים. הייתה לנו תכנית יומית עמוסה בעבודה, בלימודים ובמפגשים חברתיים. היו לנו פעילויות חברתיות וטיולים, ואנחנו נסחפנו בזרם החיים החדשים. למדנו להכיר את היהדות באור חדש מזה שידענו בעיראק. אור הגיוני שהיה מקובל עלינו. זאת הודות לעובדה, שרוב הנערים בקבוצה באו מבתיים לא דתיים. למדנו תנ"ך, היסטוריה, ספרות ורכשנו מושגים בציונות ובסוציאליזם, כמו: מלחמת המעמדות, מעמד הפועלים והשוויון בין בני אדם. שמענו על ארצות רבות ועמים שונים וטעמנו טעם של לימודי טבע, חקלאות ואנטומיה. נהנינו מאוד מהלימודים, במיוחד בשל העובדה שלא היו כרוכים בעבודות בית, וגם לא בבחינות מחייבות. יחד עם זאת, נדרשנו לגלות בגרות ואחריות, על אף היותנו עדיין בני נוער צעירים. שרנו ורקדנו ריקודים עממיים, כמו הורה וקרקוביאק, אותו רקדו בזוגות – תופעה שלא הייתה מקובלת בעיראק, ואילו בקיבוץ הפכה לדבר טבעי. למדנו לטייל ברגל ולערוך משחקי חברה ליליים. טיילנו בארץ לאורכה ולרוחבה, ובמיוחד הכרנו את סביבתנו הקרובה: הגליל המערבי. ביקרנו מספר פעמים במבצר הצלבני מונטפור, שמצובה קמה בקרבת חורבותיו.

במפגשים החברתיים, שהתקיימו בשעות הערב, למדנו לשיר בצוותא – מנהג אותו לא הכרנו בעיראק. היה זה סוריאליטי לראות אותנו שרים במלוא גרוננו את שיר הפלמ"ח: "מסביב ייהום הסער...", בעוד שידיעותינו על פלוגות המחץ של ההגנה היו מועטות ביותר. בקושי הבנו את משמעות מילות השיר. היינו שרים את השיר: "באה מנוחה ליגע ומרגוע לעמל... מבית אלפא עד נהלל...", מבלי לדעת היכן נמצאים יישובים אלה. אי הידיעה לא מנעה מאתנו לשיר את השירים בשמחה ובקול גדול. הרגשנו שייכות לישראל המתחדשת.

ההישג המשמעותי שהצליחו המדריכים לטעת בנו היה לכבד את העבודה, ולא לבוז לה. המדריך הראשי, שלמה זיו, כתב לי בספר הזיכרונות, לקראת עזיבתי את חברת הנוער: "למד, עבוד ועשה מעשים טובים, אז תצליח בדרכך". המדריכה דסי בנאי, כתבה: "למדת לא לבוז לעבודה, אלא לאוהבה ולהעריכה". למדתי את חשיבות התרגול והאימון בעבודת המסגרות, לרכישת מעמד ויידע. הסבלנות השתלמה, ובעיני רוחי

ראיתי עצמי כבר מסגר "מדופלם"...

מדריכינו קיוו, כי לאחר שנתיים וחצי במסגרת חברת הנוער ג' במצובה, בהן הנחילו לנו את אווירת ארץ ישראל החדשה, נבחר רובנו בהמשך החיים בקיבוץ. תקוות המדריכים נכזבה. בסיום המחזור, בנובמבר 1953, כולנו החלטנו לעזוב את הקיבוץ ולחזור למשפחותינו. ערכנו מסיבת סיום, ואני נבחרתי לעמוד בראש הוועדה שארגנה אותה. במסיבה, ניסינו להציג את השינויים שהתחוללו בנו במשך שנתיים וחצי, כאשר הפכנו מנערים ונערות גלותיים לבחורים ובחורות ארץ-ישראלים, על כל המשתמע מכך.

פרט ליחסם החיובי של מדריכינו, ושל עוד מספר קטן של חברים בקיבוץ, סבלנו מיחס מתנכר מצד מרבית החברים. אמנם עבדנו בצוותא בכל העבודות שהיו בקיבוץ, אך בתום העבודה, החברים הסתופפו בבתיהם, ואילו אנו בצריפינו. לא נוצר קשר משמעותי בינינו לבין חברי הקיבוץ. אווירת הניכור והיחס המתנשא מצד חברי הקיבוץ, לא עודדו אותנו להחליט בעד הישארות בקיבוץ. המדריכים דיברו על לבנו להמשיך לחיות בקיבוץ, ולא לחזור לחיי העיר. הם הוסיפו והשמיעו דברי תוכחה כלפינו, על חוסר האמון שלנו כלפי אחרים וכלפי עצמנו, ועל העדר ראיית הנולד. הם הזהירו אותנו לא לחלום על עתיד ורוד, אלא לראות נכוחה את המציאות. קיוו שבשיקולי רווח והפסד תכריע הכף להמשך החיים בקיבוץ. למרות דברי התוכחה הללו בודדים בחרו, לתקופה קצרה, בחיי הקיבוץ. הם עשו זאת מסיבות כלכליות, ואילו רובנו חזרנו לחיק המשפחות בעיר, בכפר ובמעברה. כך גברו השאיפות האישיות, בעיקר בתחום הלימודים, על השאיפות הסוציאליסטיות של חיי צוותא בקיבוץ. דורנו לא ניהן בתכונות הדור שהקים את הקיבוצים – דור שעזב את משפחתו, עלה ארצה בגפו והקים את תנועת הקיבוצים המפוארת בישראל.

שנתיים וחצי של חיים במשק חקלאי, בנוף מרהיב עין, באווירה חופשית וללא מחויבות משפחתית, פרט לחובת העבודה, עשו את שלהם. רובנו נקשרנו למצובה, ושנים לאחר מכן ביקרנו אותה ועקבנו אחר התפתחותה. לכן, כה גדולה הייתה תדהמתי כאשר קראתי, במוסף שבת של "ידיעות אחרונות", ב-28 בנובמבר 2003, כותרת גדולה: "קיבוץ מצובה – סוף הדרך". הכתבה תיארה כיצד, לאחר קריסה כלכלית איטית שנמשכה שנים, קיבוץ מצובה התפרק כמעט בין-יום. הכתבה גרמה לי לכאב גדול. לא יכולתי להאמין שזה הקיבוץ בו ביליתי שנתיים וחצי מחיי הנעורים שלי. כאב לי במיוחד שמפעל "אריגי מצובה", שבזמנו דאגתי להספקת החשמל עבורו, נסגר, וכי חברי הקיבוץ חיים מתרומות של קיבוצים שכנים. מצובה הוקמה על ידי צעירים שעלו מגרמניה בשנת 1940, יחד עם חברי הקיבוצים חניתה ואילון. הם חיו כמיעוט קטן בקרב אלפי ערבים, ובמלחמת השחרור, הגנו בגופם על חבל הגליל המערבי. והנה,

כעבור 60 שנות מאבק, חברי הקיבוץ הפכו לחסרי כול.

כאב לי במיוחד לשמוע בשידור רדיו את אחד ממייסדי קיבוץ מצובה, אליהו כהן, שבין היתר, היה גם האחראי על המסגרייה בה שמשתי שוליה. הוא סיפר איך בלילה גשום, הם דחפו עגלה במעלה השביל הבוצי בדממה מוחלטת, כדי שלא להעיר את הכפריים הערביים, ולהסגיר בכך את העלייה ה"בלתי-לגאלית" להקמתה של מצובה. הצטערתי לשמע דבריו על המצוקה הכלכלית. אך רווח לי, כעבור זמן מה, כאשר קראתי שמצובה תישאר, בכל זאת, על תילה, וכי נמצאו פתרונות כלכליים נאותים כדי לשקמה. שמחתי לדעת כי מצובה, שהייתה עבורי לא רק מקום חינוכי, אלא מקום שגרם לי להתערות בארץ החדשה, תמשיך להתקיים. אושרי על כך היה גדול במיוחד.

מספר הרשום 4268111 הנציה מ
 מה הקליטה ב גל-אביב
 המשפחה והשם אבנאי בואק
 הגיל 1938 האב נאם האם נאם
 הנציה באניה 10/11/51 ביום 19 יולי 1951

--	--

תאריך 4.7.51

גל-אביב 509452
 המוכנה היהודית קיבוץ ישראל
 מחלקת הפקיסה
 היטה / תל-אביב / ירושלים

רמז מיון: 4. VII 1951
 שוחרר 4. VII 1951
 תעודת עולה

041594 *
 017048A

עולה!
 הא פירוק בנתון למסמך
 כל עריה לא תענה

הערות בתי-העולים:

קבל מפרעה ע"ח ס. ר.

המחאה אגד ארמיה ארמיה ארמיה
 4/7/51 4/7/51

בפרט מנ"ח 041594 *
 017048A
 4.7.51

מספר הרשום	גיל	גבי הטיפוס
		האשה
		הילדים

חתימת העולה:
 המקצוע מס' קופ"ח
 קרוביו בארץ
 נאם אבנאי 13/7/51
 בשלה ל

תעודת עולה מס' 017048.

תעודת שיחרור ממחנה המיון בעתלית 4/7/1951.
 בשולי העמוד האחרון רשום: "קבל המחאה אגד לנסיעה מעתלית למצובה לשם סידור סופי".

קיבוץ מצובה. חג הביכורים, תשי"ב.

קיבוץ מצובה. עם הבת דודה – ברטה. נובמבר 1953.

חברי וחברות חברת הנוער ג' מצובה בכנס ארצי של חברות הנוער. קיץ 1952.

861010	
בית הרישום	
שם	
שם משפחה	
תאריך	
שם פרטי	
מס' (13)	
שם האב	שם האם
1938	1938
אריך לידה	

שם	1952
למדינה	במדינה
מקום	מקום
מס' (13)	

חוקר הפנקס	
שם	דרגה
שם	דרגה
שם	דרגה
שם	דרגה

פנקס גדנע

למלא בפנקס

- 3 -

פנקס גדנ"ע.

